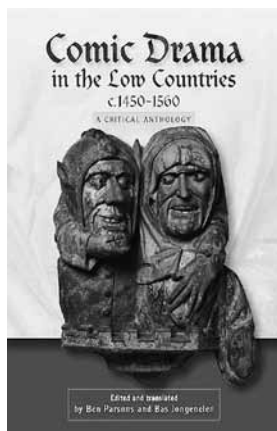

BOEKBEOORDELINGEN

Lost in translation

Ben Parsons & Bas Jongenelen (eds. and transl.), *Comic Drama in the Low Countries, c.1450-1560: A Critical Anthology*. Cambridge: Boydell & Brewer, 2012. 308 p., ill. ISBN 978-18-4384-291-0. Prijs: £ 60,00.

Wie rederijkersdrama bestudeert, heeft op internationale conferenties voor theaterhistorici veel uit te leggen aan collega's die het Nederlands niet beheersen, vooral als in het avondprogramma een rederijkersklucht of zinnespel is vertoond. Na zo'n voorstelling verloopt het conversatiepatroon in grote lijnen als volgt: de collega geeft uiting aan verwondering ('Surprisingly sophisticated! No offence...'; 'Amazingly innovative'), vervolgens aan jaloezie, vermomd als verbijstering, over de immense omvang van de nalatenschap ('More than *six hundred* plays? You must be kidding'), en daarna volgt iets wat op verontwaardiging duidt: 'Why can't you guys translate them into English?'. Er zijn alleen slappe excuses te bedenken voor het feit dat dit kostelijke repertoire niet beschikbaar is in de *lingua franca*: dat het rederijkersvocabulaire gecompliceerd en verraderlijk is,

dat de vertaler een arendsoog moet hebben voor verstopte betekenissen en potentiële grappen, en al zijn taalregisters moet opentrekken om 'dynamische equivalenten' in de doeltaal te formuleren, omdat bij 'formele equivalenten', paradoxaal genoeg, onaanvaardbaar veel *lost* raakt, *in translation*.

Rederijkersambassadrice Elsa Strietman, die al jaren samen met *native speakers* (Robert Potter, Peter Happé) werkt aan een corpusje Engelse vertalingen van zinnespelen, heeft nu versterking gekregen op het humorfront. En niet zuinig, want met *Comic Drama in the Low Countries, c.1450-1560* trakteert uitgever Boydell & Brewer het internationale publiek in één keer op maar liefst tien teksten in *facing page*-weergave (origineel tegenover Engels), vertaald en ingeleid door Ben Parsons en Bas Jongenelen. Voorafgegaan door een *translators' note* en een algemene inleiding omvat het eerste boekdeel vijf 'monologen', elk voorzien van een afzonderlijke inleiding: de lallende-en-brallende-studentenbiecht *Dit es de frenesie* ('This is the Madness', overigens daterend van ruim een eeuw vóór 1450), de beroemde convocatie aan verkwisters en malloten *Het gilde van de blauwe schuit* ('The Guild of the Blue Barge'), de spotpreek *Een spotsermoen over Sint Niemand* ('A Mock Sermon on Saint Nobody'), de pandjesbaasgeloofte *De eedt van Meester Oem* ('The Oath of Master Pawnbroker') en de pseudo-almanaktekst *Een schoone ende wonderlijke prognosticatie* ('A Wise and Wonderful Prognostication'), bekend van de voorspelling

dat het koud zal zijn in het water als het vriest. Het tweede boekdeel bevat vijf kluchten: *De schuifman* ('The Farce of the Beggar'), *Drie minners* ('A Play of Three Lovers'), Jan van den Berghes *Hanneken Leckertant* ('Jack Sweet-tooth'), Cornelis Everaerts *Esbatement vanden visscher* ('The Farce of the Fisherman') en *De bervoete bruers* ('A Farce of the Barefoot Brothers').

Een huzarenstuk, dat moet gezegd; kloek en voortvarend is het duo zonder meer. Bijvoorbeeld in zijn keus voor de vijf teksten in het eerste deel. Het is om allerlei redenen een uitstekend idee om ze toegankelijk te maken voor niet-Nederlandslezenden – bijvoorbeeld omdat ze een interessante staalkaart aan komische technieken laten zien. Maar dat *De frenesie* een 'typische speeltekst' is, zoals ooit door Herman Pleij geclaimd, is aanvechtbaar, evenals de (ten onrechte aan Wim Hüsken toegeschreven) gedachte dat we hier te maken hebben met een soort embryonaal stadium van meerstemmig drama. Eveneens controversieel is de speeltekststatus van de andere vier teksten: vast en zeker in schrift gefixeerd voordrachtsmateriaal, maar speeltekst? Expliciete bezinning op deze kwestie was gezien het potentiële lezerspubliek van deze bundel verstandig geweest. Maar Parsons en Jongenelen hadden ook een minder omstreden, en bovendien origineler selectie kunnen maken. In het rederijkersrepertoire zijn veel mono- en polylogen te vinden (bijvoorbeeld marskramers- en dronkemanssolo's, en twee- en driepersoonstafelspelen) die meer variatie hadden opgeleverd, en minder bedenkingen hadden opgeroepen.

In de inleidingen op de 'monologen' ligt de nadruk zwaar op de economische gepreoccupeerdheid waarmee de auteurs van bijvoorbeeld *De blauwe schuit*, *Sint-Niemand* en *Meester Oom* een nieuw element inbouwden in het oudere model van de standensatire. De komische finesses blijven daarbij nagenoeg buiten beschouwing. Jammer, vooral omdat veel van de redeneercapriolen die deze documenten mild-ironisch, scherp-sarcastisch of ronduit absurdistisch maken, in de vertaling zijn gesneuveld. In hun streven naar helder Engels hebben de vertalers nogal eens zinsstructuren vereenvoudigd, werkwoordswijzen en werkwoordstijden veranderd, en onderschikkende en redengevende verbanden vervangen door nevenschikkingen. Tangconstructies die een spreker gelegenheid geven om een krachttroef in verbale acrobatiek te leveren, zijn, vermoedelijk ten behoeve van de helderheid voor niet-Nederlandslezenden, weggewerkt...

Onbesproken blijft ook de opmerkelijke uitsluitingsclausule in *De blauwe schuit* die de eerder opgebouwde omkeringstoon ondermijnt, evenals de plotselinge ernst in *Meester Oom*, waar de malle pandjesbaas wordt opgeroepen om naast allerlei liederlijk volk ook 'Rhetorisiënen en Musisiënen' te 'borgen', die zich tegen stank voor dank uitsloven om iedereen plezier te bezorgen en zichzelf daarbij in een depressie manoeuvreren. Deze intrigerende passage, waarover veel te zeggen valt, blijft voor niet-ingewijden raadselachtig. Ook na lezing van de achtregelige annotatie op de betreffende pagina. (Die licht uitvoerig het spreekwoord 'achter het net vissen' toe – karakteristiek voor het type curiosa dat in de voetnoten te vinden is.)

In de algemene inleiding (met de niet nader verklaarde titel 'The Older the Hollander [*sic*] the More Foolish') en de inleidingen op de kluchten manifesteren Parsons en Jongenelen zich als ferme predikers van de leer van het beschavingsoffensief. Daarmee trappen ze in een bekende valkuil: het serieus nemen van humor, wat door schrijvers/theatermakers respectievelijk onderzoekers, wordt gelijkgesteld met het hebben, respectievelijk blootleggen van serieuze (moralistische, ideologische) intenties. Als inquisiteurs speuren ze naar bewijsmateriaal voor moraliserende, didactische,

burgerzinvormende en andere-bevolkingsgroepen-uitsluitende motieven. Ongehinderd door de huidige stand van het kluchtenonderzoek en voorbijgaand aan het aperte *komische* potentieel, 'framen' Parsons en Jongenelen de kluchten als campagnemateriaal in de strijd tegen zwervend uitvaagsel (*De schuifman*), als afrekening met oude standen (*Drie minners*), als opvoedkundig advies (*Hanneken Leckertant*), of als manifestatie van vrouwenhaat (*Esbatement vanden visscher*) en anticlericalisme (*De bervoete bruers*). Meer voor de hand liggende dimensies van de strekking komen in dit perspectief niet aan het licht. Bijvoorbeeld dat berooidheid met behulp van een goedgeplaatste *practical joke* in haar tegendeel kan verkeren (*De schuifman*); dat huwelijksgeluk gediend is met een *don't ask, don't tell*-beleid (*Vanden visscher*) of dat barmhartigheid de werkelijke armen ten goede moet komen (*De bervoete bruers*). Maar bovenal ontgaat én vergaat je de lol om de knap gecomponeerde en rijk gestofeerde boeven-, vrouwen- en kleinejongetjeslist nogal als je dit alles leest.

Om te controleren of de interpretaties deugen, moet je de stukken zelf bestuderen; de verhaaltjes worden in de inleidingen niet of nauwelijks (en soms verwarrend) samengevat. Daarbij moet je bedacht zijn op ongecorrigeerde scanfoutjes op de linkerpagina's (i/l, e/c/o) en op lexicale en syntactische missers op vrijwel alle rechterpagina's. Een kenner van het rederijkersvocabulaire had de vertalers kunnen behoeden voor beruchte valse vrienden zoals 'wachten' (vertaald als 'wait'), 'lachter' ('laughter'), 'frisschelic' ('dreadful') of 'tgrosse' ('the grossest'), en kunnen attenderen op vaste uitdrukkingen (zoals bij vechtpartijen of het uitbrengen van een toast). Soms is het resultaat onbedoeld lollig: 'zij trekken alle duere', wat inhoudt dat 'ze allemaal het hoekje omgaan', is vertaald als 'they try to open every door'. Een vrouw die lijdt aan 'heijmelijke gebreken' – lees: geslachtsziekten – leidt volgens Parsons en Jongenelen 'secretly ... a deprived life'.

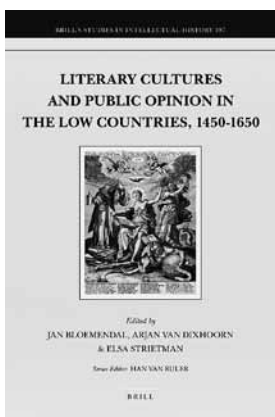
Dat het schoonmaken van het manuscript er in alle voortvarendheid bij ingeschoten is, doen ook de tikfoutjes in andere tekstdelen vermoeden (zoals '*klutchen* and *esbattesmenten*'). Die secties bevatten echter ook serieuzere ongerechtigheden: niet-kloppende referenties, verdraaide interpretaties van secundaire literatuur en fronswekkende claims en veronderstellingen. Een bloemlezingke: rederijkers zouden zichzelf 'rederijkers' hebben genoemd; hun drama zou 'highly traditional in form' zijn; humanistische beïnvloeding zou blijken uit antiek-mythologische thematiek; de evolutie van de term 'esbatement' wordt pijnlijk versimpeld; literatuurhistorica Hinke van Kampen zou een 'hij' zijn; de broers François en Hans van Ballaer (betrokken bij de *De bervoete bruers*) zouden 'possibly' vader en zoon zijn... In een anoniem gereviewde bundel met 'D.S. Brewer' op de rug wil je zulke ongelukjes liever niet tegenkomen.

FEMKE KRAMER

Rijksuniversiteit Groningen

Literatuur als discussiemiddel in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd

Jan Bloemendal, Arjan van Dixhoorn & Elsa Strietman (ed.), *Literary Cultures and Public Opinion in the Low Countries, 1450-1650*. Leiden/Boston: Brill, 2011. (Brill's Studies in Intellectual History, 197). 324 p. ISBN 978-90-0420-616-8. Prijs: € 99,00.

Al in de zeventiende eeuw wist men dat literatuur een grote rol speelt in de publieke opinie; P.C. Hooft schrijft in zijn *Nederlandsche Historiën* uit 1642 dat gedichten van hand tot hand gaan en dat openbare vertoningen van toneelstukken laten zien waar het leven om draait. Dat had Hooft goed gezien, beter dan Jürgen Habermas. Habermas schreef in zijn *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962) dat er voor 1700 geen concept van 'publieke opinie' bestond. Gelukkig heeft de tijd sinds 1962 niet stilgestaan, anders was een boek als *Literary Cultures and Public Opinion in the Low Countries, 1450-1650* niet mogelijk geweest. Uiteraard heeft Habermas wel een punt: want 'publieke opinie' in de moderne zin van het woord is toch iets anders dan wat je ziet wanneer je naar de tijd voor 1700 kijkt, in ieder geval als het

gaat om de beïnvloeding van de publieke opinie. Voor de achttiende eeuw bestonden er geen opiniërende tijdschriften, de mensen discussieerden op een andere wijze met elkaar. Opiniërende artikelen zijn een moderne vinding, in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd had fictie de functie om gedachten uit te wisselen. En dat is precies waar dit boek over gaat: hoe je literatuur moet lezen als bijdrage aan maatschappelijke discussies. Ik kan in deze recensie niet alle tien hoofdstukken bespreken, ik pik er daarom die drie bijdragen uit die in mijn opinie het interessantst zijn.

Cornelis Everaert is een bekende onbekende toneelschrijver uit het begin van de zestiende eeuw. Bekend omdat we zijn naam kennen en een autograaf met 35 toneelstukken overgeleverd is; onbekend omdat we verder eigenlijk niets van hem weten. Een tekstinterpretatie waarin de auteur betrokken wordt, is daarmee uitgesloten – de teksten moeten voor zichzelf spreken. In een aantal van Everaerts toneelstukken, zo stelt Samuel Mareel in zijn bijdrage, worden nieuwsgaring en roddel expliciet getoond als personages. Deze personages en de officiële propaganda staan geregeld haaks op elkaar. Enerzijds lijkt Everaert de kant van de vrije nieuwsgaring te kiezen, anderzijds was hij als toneelschrijver afhankelijk van de overheid die zijn stukken moest goedkeuren. Door dit geschipper worden de personages die staan voor nieuwsgaring en roddel net zo ongrijpbaar als de fenomenen die zij voorstellen.

Nelleke Moser bespreekt in 'Manuscript Pamphlets and Made-up Performances' een onbekend handschrift uit 1624, een Nederlandstalig ooggetuigenverslag van een toneelstuk in Madrid in 1623. Charles, Prince of Wales, bezoekt de Spaanse koninklijke familie om een huwelijk met María te arrangeren. Ter ere van dit bezoek wordt er een toneelstuk opgevoerd over de slag op de Witte Berg uit 1620. In deze slag werden de protestanten vernietigend verslagen door de katholieke keizer Ferdinand II. Kan dit toneelstuk worden gezien als een waarschuwing? Waarschuwt het de Engelsen ervoor om niet te veel in het vaarwater van de Habsburgers te komen? Dat zou wellicht kunnen, er zijn echter wel wat vragen: is zo'n toneelstuk er wel ooit geweest? Er is geen enkele andere bron die dit kan beamen. Het is heel goed mogelijk dat de auteur van dit manuscript het een en ander verzonnen heeft en dat dit manuscript bedoeld was als kopij voor een pamflet om de publieke opinie te manipuleren. Er bestaan meer pamfletten waarin toneelstukken beschreven worden die

niet hebben plaatsgevonden, maar dat zijn wel allemaal stukken waarin het katholicisme belachelijk wordt gemaakt. Het zou kunnen zijn dat er nu een document is opgedoken ter verdediging van het katholicisme, dat gebruikmaakt van dezelfde wapens als de protestanten. Een soort tegenaanval. Terecht eindigt Moser met de opmerking dat verder onderzoek nodig is, onderzoek naar hoe dit soort pamfletten werkten, wie het publiek was en hoe dit manuscript over de slag op de Witte Berg daar dan in past.

Dat liedjes werden gebruikt om de publieke opinie te beïnvloeden, is bekend. Joke Spaans bespreekt een interessante casus van een liedje uit 1686 uit de omgeving van Alphen aan den Rijn en Hazerswoude. Er zijn dingen waarvan we weten dat we ze niet weten – hier is er een. Uit de tekst van 'Een nieuw lietie op de wijze van Bessie' blijkt dat er een lokaal conflict is geweest. De tekst staat vol verwijzingen (onder andere door middel van bijnamen als Kees Bakermoer, Leckje en Ary Schock), zodat we niet anders kunnen concluderen dan dat het één grote spotternij moet zijn geweest. Maar wie die Kees en Ary nu waren, dat blijft onduidelijk. Er zijn dingen die wel in de context geplaatst kunnen worden, want uit bronnen blijkt dat de kerk in Alphen aan den Rijn een conflict had met de dominee. Dit conflict liep zo hoog op dat zelfs koning-stadhouder Willem III zich ermee bemoeide. Uiteraard draaide dit conflict om katholicisme en protestantisme en binnen het protestantisme draaide het weer om verschillende visies. Het liedje (waarvan de tekst integraal in het boek is opgenomen) is op het eerste gezicht een opiniërende uiting; er wordt een conflict bezongen en er wordt partij gekozen. Was het liedje een onderdeel van de publieke discussie? Dat is nog maar de vraag. Er is slechts één handgeschreven kopie overgeleverd. Als dit liedje een echte rol had gespeeld in de debatten, dan zouden er toch meer exemplaren bewaard moeten zijn – of verwijzingen naar het liedje. Het zou kunnen betekenen dat we hier te maken hebben met een liedje dat slechts voor entertainment is geschreven, gewoon als een grappig liedje over iemand die in een beroerde situatie is terechtgekomen.

Het nadeel van bundels als *Literary Cultures and Public Opinion in the Low Countries, 1450-1650* is dat door de verscheidenheid van auteurs en invalshoeken de inhoud nogal gevarieerd is en dat het moeilijk is er een rode draad in te ontdekken. Daar lijdt deze bundel ook onder. De individuele bijdragen zijn allemaal zeer goed leesbaar en sommige bijdragen zijn zeker verrassend te noemen, maar de grote lijn is niet altijd even duidelijk. Dit komt ook door de tijd die de auteurs proberen te dekken: in 1450 zijn de Nederlanden grotendeels onder Bourgondisch bestuur, in 1650 is de Tachtigjarige Oorlog voorbij. Er is in die tijd wel het een en ander gebeurd, nietwaar, ook op het gebied van de publieke opinie en hoe die bespeeld kon worden. Al met al is *Literary Cultures and Public Opinion in the Low Countries, 1450-1650* een interessant boek, maar het zou nog interessanter materiaal hebben opgeleverd als de redacteurs gekozen hadden voor twee boeken: het eerste deel over de periode 1450-1568, waarin de Bourgondisch-Habsburgse tijd en de theaterstaat centraal staan. Het tweede deel kon dan gaan over de periode 1568-1648, waarin de Nederlanden zich losmaken van Spanje en verdeeld raken in Noord en Zuid. Ik denk dat in ieder deel nog wel een paar auteurs extra hun zegje hadden kunnen doen.

BAS JONGENELEN
Fontys Lerarenopleiding Tilburg

Diversiteit als sleutelwoord in de Vondelstudie

J. Bloemendal & F.W. Korsten (ed.), *Joost van den Vondel (1587-1679: Dutch Playwright in the Golden Age*, Leiden e.a.: Brill, 2012. (Drama and Theatre in Early Modern Europe, 1). 652 p. ISBN 978-90-0421-753-9. Prijs: € 169,00.

Uitgeverij Brill startte eerder dit jaar met een nieuwe reeks die gewijd is aan drama en theater in vroegmodern Europa. Het eerste deel werd volledig gewijd aan het leven en werk van Joost van den Vondel. Jan Bloemendal en Frans-Willem Korsten selecteerden en compileerden een indrukwekkende en ambitieuze verzameling teksten. Niet minder dan 26 auteurs leverden een bijdrage aan dit boek. De meerderheid van deze bijdragen komt uit Nederland. Toch geven de editoren ook aan dat de Vondelstudie geen exclusief Nederlandse kwestie is. Door het opnemen van bijdragen van Bettina Noak (Duitsland), Jürgen Pieters (België) en Marco Prandoni (Italië) erkennen en valideren ze het internationale karakter van dit onderzoeksgebied.

De keuze om bijdragen van onderzoekers over de grenzen heen te selecteren sluit aan bij de driedelige ambitie van het boek. Een eerste doel is om academici, studenten en geïnteresseerde leken een mooie reeks artikels aan te bieden die zowel helder als wetenschappelijk zijn onderbouwd. Omdat deze lezer niet noodzakelijk Nederlandstalig hoeft te zijn, werd ervoor gekozen om deze artikelen in het Engels te bundelen. Daarmee wordt ook meteen de tweede doelstelling van het boek duidelijk: het is expliciet de bedoeling van de editoren om de kennis van Vondels werk internationaal te vergroten. Dat past dan weer in de recente tendens om de Nederlandse literatuurgeschiedenis in een internationale te context te plaatsen. Het derde doel van dit boek is dan ook om het academisch debat rond het werk van Vondel los te maken van de specifiek Nederlandse context en het internationaal open te stellen. Om dit internationale debat op gang te trekken hebben de editoren er voor gekozen om de lezer een zo breed mogelijke selectie aan te bieden.

Enerzijds hebben ze een diverse verzameling auteurs aan het woord gelaten: van emeriti zoals Eddy Grootes, Riet Schenkeveld-Van der Dussen of Marijke Spies tot jonge onderzoekers zoals Helmer Helmers, Stefan van der Lecq of Nina Geerdink. Ook de academische achtergrond van de auteurs is bijzonder verscheiden. Naast literatuurhistorici, zoals Guillaume van Gemert, Yasco Horsman, Madeleine Kasten en Mieke Smits-Veldt, tekenen ook een aantal auteurs uit andere onderzoeksvelden present. De bijdragen van onder meer Judith Pollmann (cultuurgeschiedenis), Mieke Bal (cultuurkritiek), Louis Peter Grijp (muziekgeschiedenis), Jeanne Gaakeer (rechten), Peter Eversmann en Maaike Bleeker (theaterstudies) en Wiep van Bunge (filosofie), zorgen ervoor dat Vondels werk vanuit een breed spectrum aan onderzoeksvelden wordt benaderd.

Anderzijds werd ervoor gekozen om een veelheid aan methodologische benaderingen te presenteren. Dit komt in de eerste plaats tot uiting in de structuur van het

boek. Het eerste deel van het boek beslaat een transhistorisch overzicht van Vondels leven en zijn werken. Hierbij wordt zowel Vondels eigen tijd en de eeuwen die volgden, als onze eigen tijd in beschouwing genomen. Er wordt voornamelijk gefocust op de historische en sociale context waarin Vondel en zijn teksten functioneerden, gekoppeld aan een receptiegeschiedenis van zijn werken in een bredere Europese context. In het tweede deel van het boek verschuift de focus van een algemeen overzicht van Vondels leven en werken naar een studie van de afzonderlijke stukken. In de tweede plaats vertonen de bijdragen van de auteurs onderling een verscheidenheid aan benaderingen. Het eerste deel van de bundel richt zich op meer traditionele filologische en geschiedkundige benaderingen, terwijl het tweede deel openlijk de kaart van de actuele tendensen uitspeelt. Onder meer genderstudies (Kristine Steenbergh), de *Religious Turn* (Jan Frans van Dijkhuizen en Helmer Helmers), deconstructie (Stefan van der Lecq), *New Historicism* (Jürgen Pieters) en humanistiek (James A. Parente) komen aan bod.

Op deze manier biedt *Joost van den Vondel (1587-1679): Dutch Playwright in the Golden Age* niet enkel een bloemlezing van Vondels werk, maar brengt het boek tevens een stand van zaken van de Vondelstudies anno 2012. Deze keuze is echter een tweesnijdend zwaard. De aangeboden diversiteit zet enerzijds wel de gelaagdheid en de rijkdom van Vondel als onderzoeksobject in de verf. Anderzijds mist de bundel door deze veelheid aan benaderingen wat cohesie en focus. De minder geïnformeerde lezer krijgt geen duidelijk beeld van wat nu precies de dominante actuele onderzoekslijnen zijn. Het boek presenteert een amalgaam van teksten zonder een duidelijk verband. De richting die het hedendaags Vondelonderzoek uitgaat blijft vaag. Voor een boek dat zich profileert als de gangmaker van een internationaal actueel debat, is dat toch eigenlijk een gemiste kans.

Het driedelig doel dat de editoren voor ogen hadden wordt niettemin grotendeels vervuld. Het boek biedt de internationale lezer een mooie staalkaart van Vondels werk aan en demonstreert tegelijk op een bevattelijke manier hoe dat oeuvre benaderd kan worden. Het is echter maar zeer de vraag of de geïnteresseerde leek 169 euro veil zal hebben om wat meer over Vondel te weten te komen. Het boek is wel gratis beschikbaar gemaakt in de vorm van een pdf-bestand (via www.oapen.org), maar opnieuw is het twijfelachtig of de geïnteresseerde leek daarmee zal worden bediend. De *e-reading community* is toch nog veeleer een marginaal fenomeen in vergelijking met gedrukte boeken. Dit boek zal bijgevolg voornamelijk in een academische context circuleren. Voor studenten en onderzoekers die zich bezighouden met het leven en de werken van Vondel is het zeker een waardevolle bundel; voor de geïnteresseerde leek zal de drempel wellicht iets te hoog zijn.

Tevens dient opgemerkt te worden dat het om slechts een deel van Vondels werk gaat. Hoewel de editoren ons er in de inleiding van verzekeren dat de meeste van Vondels theaterstukken aan bod komen, omvat de bundel een studie van slechts ongeveer de helft van Vondels toneelwerk. De bekendste stukken, zoals *Gysbreght van Aemstel* (1637) en *Lucifer* (1654), worden wel aangepakt, maar tegelijk ontbreken er, met bijvoorbeeld *Het Pascha* (1612) of *Johannes de Boetgezant* (1662), toch ook enkele belangrijke en interessante werken. Een motivatie omtrent de selectie van de uiteindelijk opgenomen stukken bieden de editoren de lezer niet aan.

Omwille van de keuze om Vondel enkel als *playwright* aan bod te laten komen, valt zijn gehele poëtische werk uit de boot. Vondels toneelwerk gaat echter vaak een dialoog aan met zijn poëtisch werk. Denk bijvoorbeeld aan 'Geuse-vesper' (1631),

of aan 'Het Stockske van Joan van Oldenbarnevelt' (1657), dat een licht werpt op zijn politieke standpunten; of aan *Altaergeheimenissen* (1645) en *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst* (1662), waarin hij zijn religieuze positie verdedigt. Om een internationaal debat te kunnen aanwakkeren is van Vondels leven en werken een completer beeld nodig.

Met deze bundel is in het internationaal ontsluiten van Vondel echter al een mooie stap gezet. Voor studenten en onderzoekers die zich richten op Vondel is dit boek van harte aan te bevelen. Het vormt tegelijk een stevige, brede, basis om de internationale Vondelstudies op uit te bouwen.

MIKE KEIRSBIJCK
FWO, Universiteit Gent

Voer voor Bilderdijkianen

Willem Bilderdijk, *Het Dichterlijk Tafereel der Stad Leyden, in den avond en nacht van den 12n van Louwmaand 1807, door Mr. R.H. Arntzenius, aan een' oud' Liefhebber der Dichtkunst voorgelezen*. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door M. van Hattum. Amstelveen: EON Pers, 2012. 208 p. ISBN 978-90-7724-650-4. Prijs: € 15,00.

Op 12 januari 1807, iets na vieren in de namiddag, ontplofte er in de binnenstad van Leiden een met buskruit beladen schip. De gevolgen waren rampzalig: er vielen circa 160 doden en er raakten tweeduizend mensen gewond. Ter gelegenheid van de herdenking in 2007 verscheen er een groot gedenkboek: *Het fataal evenement, de buskruitramp van 1807 in Leiden*. In bijna vierhonderd bladzijden wordt elk denkbaar aspect van deze calamiteit uitvoerig belicht. Peter van Zonneveld schreef, met Ingrid Moerman, een groot hoofdstuk over de letterkundige verwerking van de ramp. Die dramatische gebeurtenis leverde een stortvloed aan prozabeschrijvingen, ooggetuigenverslagen, brieven, memoires en zelfs een wandelgidsje op. Predikanten publiceerden hun leerredenen, waarin ze de ramp interpreteerden als een

straf of een waarschuwing van de Almachtige. Ook het genre van de 'rampoëzie' werd gretig beoefend. Veel dichters van het tweede en derde garnituur grepen naar de pen, net als auteurs die wél literaire erkenning genoten. Zo iemand was de in Leiden woonachtige dichter Willem Bilderdijk (1756-1831).

Op 2 maart 2012 presenteerde Marinus van Hattum in het Bilderdijk Museum te Amsterdam zijn editie van de dichtstukken die Bilderdijk naar aanleiding van de ramp schreef. Centraal in deze uitgave staat de inmiddels nagenoeg vergeten dichter Mr. Robert Hendrik Arntzenius (1777-1823). Deze liet zich, zoals zovelen, inspireren door de 'ijselijke' ontploffing en vervaardigde een *Dichterlijk tafereel*. Het verscheen in 1807 in Den Haag, waar hij woonde. Hij was al eerder toegejuicht

binnen de lokale literaire genootschappen, waar hij het had voorgelezen. Het dichtstuk, bestaande uit 37 tienregelige strofen, wekte de irritatie van de man die als de grootste dichter van zijn tijd werd gezien: Bilderdijk. Deze had de ramp van nabij meegemaakt. Enigszins overdreven had hij in een brief aan een vriend gemeld: 'Ik schrijf dezen tusschen de puinhoopen van mijn huis.' In feite was de schade beperkt, maar Bilderdijk zag zich genooddaakt naar Den Haag te verhuizen. Zelf leverde hij eveneens een niet geringe bijdrage aan de ramp: hij gaf zijn dichtstuk *De Ziekte der Geleerden* (1807) uit ten voordele van de slachtoffers, en schreef verscheidene dichtstukken waarin hij het jammerlijk toneel tot in alle details weergaf. Samen met Matthijs Siegenbeek publiceerde hij het werk *Leydens ramp* (1808).

In diezelfde tijd moet Bilderdijk Arntzenius' tekst onder ogen hebben gekregen. Deze ergerde hem mateloos. Zoals hij wel vaker deed, schreef hij een kritiek, of beter gezegd: een parodie. Hij gebruikte fragmenten uit Arntzenius' werk en gaf er dan in verzen zijn vlijmscherpe commentaar op. Zijn dichtstuk kan dan ook worden beschouwd als een niet al te vriendelijk getoonzette polemiek. Niet iedereen die het in handschrift onder ogen kreeg, was over het resultaat te spreken. Zo zou Hendrik Tollens, die zelf eveneens niet onverdienstelijk op de ramplier tokkelde, over Bilderdijks satire hebben opgemerkt: 'een proef hoe diep men zich verlagen, zijn tijd verkwisten en zijn gaaf misbruiken kan'. Nicolaas Beets, die vele jaren als student later een voordracht van het dichtstuk bijwoonde, schreef daarentegen: 'Nooit hoorde ik geestiger en leerzamer satire'.

In de uitgave van Van Hattum is op de linkerpagina's de tekst van Arntzenius en op de rechterbladzijden die van Bilderdijk afgedrukt. In het originele handschrift van Bilderdijk – dat tot nu toe ongedrukt bleef – had de dichter de citaten van Arntzenius met rode inkt, en zijn eigen tekst in zwart geschreven. In de uitgave komt dit visueel wat minder uit de verf; de rode tekstgedeelten zijn cursief geplaatst. Bilderdijks tekst is soms enigszins flauw (hij bleef niet voor niets onuitgegeven), maar soms ook wel geestig. Arntzenius schreef bijvoorbeeld over de Leidse lijken: 'Thans even arm! en even rijk! / En naakt, als bij uw komst in 't leven'. Bilderdijk reageerde spottend:

Zoo heeft men *bij zijn komst in 't leven*,
In Leyden toch een' broek aan 't gat!
Ik vond dat nergens nog beschreven;
Maar 't is een voorrecht voor de stad.

Naast deze parodie bevat de editie enkele andere gedichten die Bilderdijk over de ramp schreef. Zijn versregels zijn, net als die van Arntzenius, door Van Hattum uitvoerig geannoteerd. In een lange inleiding besteedt hij veel aandacht aan de literair-historische context en de receptiegeschiedenis. Van Hattum heeft een reputatie opgebouwd als gedegen editor van negentiende-eeuwse dichtstukken. Eerder verschenen onder meer tekstedities van *Het nachtspook & Nachtwandeling* van Bilderdijk (2007), *De Ouderdom* van Feith (2009) en de *Gedichten voor kinderen* van Vrouwe Bilderdijk (2010).

Natuurlijk is het prijzenswaardig dat er in de eenentwintigste eeuw nog zulke nauwkeurig geannoteerde edities verschijnen, zoals die van *Het Dichterlijk Tafereel der Stad Leyden*. En vanzelfsprekend zorgt de editie voor een beter begrip van de auteur en zijn werk. De vraag rijst echter wat het doel ervan is. Het door Van Hattum geannoteerde dichtstuk behoort niet tot Bilderdijks beste poëzie. Zelf merkt hij

op: 'Het klinkt meestal goed, maar leg je de tekst onder de loep, dan lees je vaak regelrechte onzin'.

De editie zoals die er nu ligt, lijkt vooral geschikt voor een kleine groep geïnteresseerden. Dat is jammer, want de gedichten van Bilderdijk verdienen het om voor een groter publiek toegankelijk te worden gemaakt. Het zou mooi zijn als er een aantrekkelijk vormgegeven uitgave zou verschijnen, gericht op het voortgezet onderwijs, met vragen, opdrachten en ander lesmateriaal. Dat moet kunnen, want Van Hattum heeft zelf jarenlang in het voortgezet onderwijs gewerkt. Dit neemt niet weg dat er weer een mooie editie is verschenen, waar Bilderdijkianen hun vingers bij kunnen aflikken.

RICK HONINGS
Freie Universität Berlin

Het rijke Leidse literaire leven

Rick Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Leiden: Primavera Pers, 2011. 497 p. ISBN: 978-90-5997-114-1. Prijs: € 39,50.

'Geleerdheids zetel, Hollands roem!'. Zo prees Willem Bilderdijk de stad Leiden, waar hij tien jaar van zijn leven woonde. Hij gaf daar les als privatdocent en schreef in deze periode talloze dichtbundels en verhandelingen. Bilderdijk was een prominent figuur, die zich graag liet zien in het Leidse genootschapsleven. Hij is dan ook een van de schrijvers die uitvoerige aandacht krijgt in de dissertatie van Rick Honings over het Leidse literaire leven tussen 1760 en 1860.

Honings heeft gekozen voor een institutionele invalshoek. Dat betekent dat hij de auteurs niet als individuele onderzoeksobjecten beschouwt, maar als actoren in de context van het literaire veld. Hij richt zich op de instituties waarbinnen zij een rol spelen, zoals de genootschappen, de leesgezelschappen, de

schouwburg, de boekhandel en de kritiek. Hij volgt daarmee de literatuursociologische benadering van Pierre Bourdieu, die ervan uitgaat dat literatuur geen autonoom verschijnsel is, maar dat elke auteur in een machtsveld van instituties is ingebed. Een andere inspiratiebron voor Honings vormt het werk van Gillis Dorleijn en Kees van Rees, die de institutionele invalshoek van Bourdieu hebben gecombineerd met een reconstructiebenadering. Deze is gericht op het reconstrueren van poëtische denkbeelden in een bepaalde periode. Ook Honings combineert het institutionele en het poëtische perspectief, waarbij Leiden als casus dient.

Het boek is chronologisch geordend en telt vier hoofdstukken waarin telkens een bepaald tijdvak centraal staat. De hoofdstuktitels luiden achtereenvolgens: 'Gezelligheid en revolutie 1760-1795', 'De Franse Tijd 1795-1813', 'In de schaduw van

Oranje 1813-1833' en 'Op weg naar de moderniteit 1833-1860'. Ieder hoofdstuk heeft min of meer dezelfde opbouw. Eerst volgt een schets van de belangrijkste politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, dan komen de letterkundige instituties aan bod en tot slot worden enkele spraakmakende kwesties uit het betrokken tijdvak behandeld. De wisselwerking tussen maatschappij en literatuur loopt als een rode draad door het boek. Steeds weer benadrukt Honings hoezeer de politieke ontwikkelingen hun weerslag hadden op zowel de structuur en organisatie van het letterkundige leven als de inhoud. Deze nadruk op de maatschappelijke inbedding van de literatuur komt voort uit Honings visie op het letterkundige leven uit die tijd. Van een autonoom literair veld was volgens Honings nog geen sprake, dat deed pas zijn intrede in 1860 met de publicatie van Multatuli's *Max Havelaar*.

Honings heeft een rijk boek geschreven, waarin tal van bekende en minder bekende aspecten van het Leidse literaire leven bijeengebracht zijn. Het boek is vlot geschreven en bevat veel onderhoudende anekdotes en citaten. Het meest geslaagd vind ik de behandeling van spraakmakende gebeurtenissen die de letterkundige productie in de Sleutelstad omhoog stuwden. In juni 1784 brak een Oranjeoproer uit onder aanvoering van de Leidse bakker Trago. Het leidde tot een stortvloed aan pamfletten en geschriften, waarbij de inmenging van de patriotse Leidse studenten veel aandacht kreeg. Ook de buskruitkramp uit 1807 zette de drukpers flink in beweging. Midden in de stad ontplofte een kruitschip met desastreuze gevolgen. Er vielen vele doden en gewonden en sommige instituties, waaronder de Leidse Schouwburg en de letterkundige genootschappen, hadden zwaar onder de ramp te lijden. Tegelijkertijd pakte de ramp positief uit voor de uitgevers: zij sprongen in op de behoefte aan actuele informatie en gaven werken uit ten voordele van de slachtoffers.

Honings behandelt nagenoeg alles wat maar enigszins tot het Leidse letterkundige leven kan worden gerekend. Deze drang naar volledigheid leidt ertoe dat het werk overwegend descriptief van aard is, en dat een diepergaande reflectie op de gekozen methodiek ontbreekt. Dat is jammer, want de gekozen combinatie van een institutionele en een poëtische benadering roept wel enkele fundamentele vragen op. Ten eerste: in hoeverre gaat het om typisch Leidse instituties en ontwikkelingen? De *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, die relatief veel aandacht krijgt in het boek, was weliswaar opgericht in Leiden (in 1766), maar vervulde een landelijke functie en streefde naar nationaal aanzien. De leden waren ook afkomstig uit andere steden en provincies. Zo hield de Utrechtse hoogleraar Adam Simons in de jaren 1816-1829 tal van lezingen in de Maatschappij. Hoe Leids is dit instituut dan eigenlijk te noemen? En hoe Leids zijn de publicaties van Le Francq van Berkhey, Bilderdijk en Beets, die een landelijke verspreiding kenden? In hoeverre horen beschrijvingen van tijdschriften als de *Vaderlandsche letteroefeningen* en *De Gids*, beide uitgegeven in Amsterdam, en *Argus*, gepubliceerd in Rotterdam, thuis in een boek over het Leidse literaire leven (p. 264-269, p. 376-379)? Hoe Leids was het literatuuronderwijs op het Stedelijk Gymnasium en is een beschrijving van wat de gymnasiasten kregen voorgeschoteld (p. 371-374) werkelijk relevant voor een beter begrip van het Leidse letterkundige leven? Het spanningsveld tussen de lokale en nationale ontwikkelingen wrekt zich met name voor de periode na 1813 en had wat mij betreft meer reflectie verdiend. Dezelfde vraag – in hoeverre gaat het hier om typisch Leidse ontwikkelingen? – laat zich overigens ook stellen voor de poëtische kwesties die Honings aankaart.

Ten tweede: hoe zit het met de vermeende afwezigheid van een autonoom literair veld tot 1860? Volgens Honings was er tot die tijd geen sprake van enige autonomie, maar zijn aanpak en bevindingen weerspreken dat. Zijn beschrijving van de Leidse instituties maakt immers zichtbaar dat de letterkunde haar eigen domeinen en communicatiekanalen kende en dat het letterkundige veld wel degelijk te onderscheiden was van andere velden. Uit de poëtische ontwikkelingen zoals die door Honings worden geschetst, spreekt bovendien een ontwikkeling naar meer autonomisering, die zich al ver vóór 1860 inzette. Te denken valt aan de opkomst van het geniebegrip rond 1800 en het genootschappelijke debat over de ware dichter. Ook het spanningsveld tussen de maatschappelijke inbedding van de letterkunde enerzijds en de toenemende autonomisering van de literatuur anderzijds vraagt om nadere precisering en verheldering.

Honings heeft een boeiende studie geschreven, waarin veel en divers materiaal bijeen is gebracht. Het had beknopter en selectiever gekund, maar er spreekt ook veel enthousiasme, geestdrift én liefde voor de achttiende- en negentiende-eeuwse literatuur uit. Een pluspunt is bovendien dat de teksten zelf niet ondergesneeuwd zijn geraakt, ondanks de (overwegend) institutionele aanpak. Om tot slot nog een institutioneel compliment te maken: de Leidse uitgever verdient een pluim voor de fraaie afwerking van dit zeer rijk geïllustreerde boek. Er zijn maar liefst 246 (!) afbeeldingen opgenomen – variërend van stadsgezichten in kleur tot een zeer recente foto van het graf van de Leidse hoogleraar Matthijs Siegenbeek. Ook die geven een levendig beeld van het rijke Leidse literaire verleden.

LOTTE JENSEN

Radboud Universiteit Nijmegen

Een verhaal over autonomie en engagement

Lars Bernaerts, Carl de Strycker en Bart Vervaeck (red.), *Breuken en bruggen. Moderne Nederlandse literatuur/Hedendaagse perspectieven*. Gent: Academia Press, 2011. (SEL-reeks, 2). 292 p. ISBN 978-90-3821-731-4. Prijs: € 25,00.

De introductie tot de zestien bijdragen die samen dit boek vormen, eindigt met de bekende oproep van Louis Paul Boon, 'Schrijf zelf uw boek!'. Je zou kunnen denken dat deze uitdaging iets heeft van een truc, bedoeld om de verantwoordelijkheid voor zingeving van zo'n gevarieerde verzameling essays op de lezer af te schuiven, want bijdragen rond een thema of leidraad pakken meestal erg verschillend uit. In het geval van *Breuken en bruggen* is het zeker zo niet bedoeld. In feite nemen de redacteurs, Lars Bernaerts, Carl de Strycker en Bart Vervaeck, juist een open houding aan ten opzichte van hun lezers: 'Wij hopen dat *Breuken en bruggen* barst van [...] oude en nieuwe verhalen, grensverleggende en grensherstellende vertellingen, breuken en bruggen. Wie het

boek leest, kan allerlei breuken en bruggen zien tussen de teksten en zodoende zijn of haar eigen verhaal over al die verhalen verzinnen' (p. 11).

Voordat ik op deze aantrekkelijke uitnodiging inga, lijkt het me zinvol om even stil te staan bij de SEL-reeks, waarin dit boek verschijnt. Het Studiecentrum voor Experimentele Literatuur werd opgezet door de Universiteit Gent en de Vrije Universiteit Brussel om onderzoek te stimuleren naar literatuur die 'bewust afwijkt van de gangbare conventies en op zoek gaat naar formele vernieuwing' en dat focust op auteurs en genres die niet bij de dominante literaire traditie behoren. *Breuken en bruggen* is het resultaat van een colloquium over continuïteit en discontinuïteit in de literatuur(studie), het derde in de mobiele congresreeks 'Achter de verhalen', dat in 2010 in Gent werd gehouden. Dit boek vertegenwoordigt de focus van het Studiecentrum op de literaire marges zodanig dat wie zich in de zestien bijdragen verdiept, zijn gevoel voor centrum en marge gewoonweg kwijtraakt. Het boek presenteert een wereld van multipliciteit zonder hoofdverhaal en zodoende draagt het bij tot de centrifugale ontwikkeling van de literatuurbeschouwing.

Het thema van mijn eigen verhaal dan is dat van het spanningsveld in literatuur en kritiek tussen autonomie en engagement. Tijdens het lezen van *Breuken en bruggen* viel mij op dat opmerkelijk veel van de bijdragen om verschillende redenen in dit spanningsveld terecht kwamen. De opstellen in het boek worden gegroepeerd in drie secties: 'De moderne roman en de literatuurgeschiedenis', 'Poëtica en literaire kritiek', en 'Intermedialiteit en interdiscursiviteit'. De discussie omtrent de autonomistische visie op literatuur duikt overal op.

Ik begin dan bij de eerste sectie, waarin de basis van de literatuurgeschiedschrijving kritisch wordt bekeken. Neem bijvoorbeeld het artikel van Pieter Verstraeten over 'Katholieke romanexperimenten in Vlaanderen (1920-1930): Karel van den Oever en Gerard Walschap', dat een algemeen aanvaard breukmoment in de Vlaamse literatuurgeschiedschrijving – het jaar 1927 – onder de loop neemt om de complexiteit van de situatie aan het licht te brengen. Verstraeten laat zien hoe twee romans van net voor de breuk het principe van de literaire autonomie problematiseren door hun tijdgebondenheid en door het feit dat ze zowel tot de avant-garde als tot de arrière-garde gerekend kunnen worden. Ze passen dus niet in het innovatiedenken van de autonome literatuurbeschouwing. Sterker nog: ze 'plaatsen [...] zich door hun vaak openlijke religieuze of politieke engagement ook in zekere zin buiten de literatuur' (p. 42).

Het ligt voor de hand dat mijn thema veel aandacht krijgt in de volgende sectie van het boek, 'Poëtica en literaire kritiek'. In Mary Kemperinks onderzoek naar de houding van zes tijdschriften ten opzichte van Tachtig en de literaire vernieuwing, analyseert zij poëtische uitspraken in termen van continuïteit en innovatie. Zodoende nuanceert zij de breuk tussen een heteronome en autonome literatuurbeschouwing die volgens de literatuurgeschiedenis het wezenlijk verschil kenmerkt tussen *De Gids* en andere traditionele tijdschriften aan de ene kant en *De Nieuwe Gids* aan de andere. Zij laat bijvoorbeeld zien welke strategieën critici gebruikten om zichzelf te positioneren en soms ook om conflict te vermijden binnen het spanningsveld tussen de moraliserende kunst en de kunst om de kunst, of anders gezegd, tussen de heteronome en de autonome kunst.

De bijdrage van Mathijs Sanders en Tom Sintobin presenteert een beeld van het spanningsveld in de jaren dertig. Door middel van een analyse van poëtische uitspraken in romans van Antoon Coolen, Hendrik Marsman, Gerard van Eckeren, Menno

ter Braak en Theun de Vries begeven Sanders en Sintobin zich onvermijdelijk op problematisch terrein, want wat is de status van zulke uitspraken als ze gedaan worden door een romanfiguur? 'Hoe kan zo'n onderzoeker bijvoorbeeld de "vertaalslag" maken, de brug dus, zodat de romananalyses als bouwstenen van een poëtica-onderzoek kunnen worden ingezet?' (p. 125) Hier blijkt geen eenduidig antwoord op te zijn, want wie zo'n vertaalslag onmogelijk acht, heeft al positie genomen: 'literatuur heeft, in de termen van Jakobson, in de eerste plaats een poëtische functie en het past de interpreter de literaire autonomieconventie die aan die functie ten grondslag ligt te respecteren. (p. 125); en wie er wel in gelooft, gaat ervan uit dat literatuur (ook) een referentiële functie heeft.

Elke Brems zegt ook zoiets, maar met andere woorden. Zij laat namelijk zien dat er verschillende 'interpretive communities' zijn bij de beoordeling van Mauriac en Walschap door Vlaamse critici die erg strategisch omgaan niet alleen met de positionering van de twee auteurs, maar hierdoor ook zelf een rol spelen buiten de literatuur. 'We moeten deze auteurs en hun boeken niet als intrinsieke entiteiten opvatten, maar als retorische bouwstenen in een betoog' (p. 141).

Dit laatste punt vormt de focus van het artikel van Jos Joosten, 'Is het werkelijk? Engagement in de Nederlandse literatuurkritiek(analyse)'. Hij constateert dat sinds Tachtig 'expliciet schrijven over moraal [...] nooit "gewenst" is geweest in de Nederlandse letterkunde' en dat vaak wordt gezegd dat deze positie alleen maar versterkt werd door de rol van het tijdschrift *Merlijn* dat een strikt autonomistische positie innam (p. 161). Deze veronderstelling nuanceert hij verderop in zijn bijdrage. De kern van zijn betoog wordt gevormd door een polemisch stuk van Renate Dorrestein over gebrek aan engagement in de Nederlandse literatuurkritiek. Hij laat zien hoe zij zichzelf positioneert door erg partijdig te werk te gaan. Joosten concludeert dat 'de tegenstelling tussen een autonomistische en geëngageerde kijk op literatuur allicht ook minder ongecompliceerd is dan Dorrestein lijkt te denken' (p. 175).

In het derde en laatste deel van *Breuken en bruggen* analyseert Odile Heynders het boek *Murder in Amsterdam* van Ian Buruma. Ze onderwerpt de tekst aan een subtiel en gedetailleerde discoursanalyse waardoor ze de enorme complexiteit van dit 'essay' weet aan te tonen. Het doel van het blootleggen van complexiteit is ambitieus. Buruma gebruikt volgens Heynders verschillende soorten argumenten en elementen: autobiografische, waardoor hij zichzelf plaatst in de historische traditie; feitelijke, waardoor hij het gebeurde wil neerzetten; sociologische, waardoor hij Nederlands 'onbehagen' wil bekijken ook in een mondiale context; plus nog politieke analyse en een historisch filosofisch perspectief. Heynders beargumenteert overtuigend dat het hierboven geschetste het volgende betekent: 'Het resultaat daarvan is een denkexercitie, schrijven als *onderzoeken*, een tekst die aanzet tot reactie, meedenken en discussie. Wat we ook zien is dat Buruma met zijn essay een link legt naar grotere ingewikkelder processen die de Nederlandse samenleving in de greep hebben en bepalen' (p. 203).

Het moet nu langzamerhand duidelijk zijn geworden dat ik zo nog verder kan gaan, maar dat is natuurlijk niet de bedoeling van een recensie. Ik hoop dat ik op deze manier heb aangetoond dat er meer dan genoeg stof is voor alle lezers die een eigen leesdraad of verhaal willen scheppen. Door de wenk van de redacteurs te volgen heb ik hun gekozen noemer van *Breuken en bruggen* geheel verwaarloosd, en zodoende heb ik het grootste deel van de uiterst interessante bijdragen ook veronachtzaamd. Wie op de hoogte wil zijn van 'hedendaagse perspectieven' in de

academische literatuurstudie zal in dit boek veel stof tot nadenken vinden. Dit boek opent gezichtspunten en is wars van absolute uitspraken over literatuur. Er worden dus spanningsvelden en complexiteiten blootgelegd eerder dan beelden geschetst, vandaar dat het begrip ‘positionering’ zo belangrijk wordt: niet alleen de in het boek besproken auteurs en critici positioneerden zich, ook de onderzoekers beseffen dat zij hier zelf aan meedoen – en uiteraard is dat ook het geval voor de schrijfster van deze recensie.

JANE FENOULHET
University College London

Vernieuwende kritiek van de kritiek

Pieter Verstraeten, *Het discours van de kritiek. Literaire kritiek in Vlaanderen tussen de twee wereldoorlogen: Joris Eeckhout, Urbain van de Voorde, Paul de Vree*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2011. (Academisch Literair, 5). 343 p. ISBN 978-90-441-2812-3. Prijs: € 35,00.

In de slotbeschouwingen bij zijn dissertatie geeft Pieter Verstraeten aan dat de inzet van dit boek ‘tegelijk vrij bescheiden en al te ambitieus’ is, een paradox die samenhangt met de ‘discoursanalytische aanpak’. Dat is een methode die ‘enerzijds de beschrijving beoogt van uitspraken in hun concrete discursieve verschijningsvorm en anderzijds een bijdrage wil leveren tot het in kaart brengen van grootschaliger discursieve patronen om zo, finaal, kennis te verwerven over het literair-kritische spreken in de periode tussen de twee wereldoorlogen in Vlaanderen’ (p. 323). Zo geeft hij, in een notendop, de voor- en nadelen van zijn studie weer: hij heeft ervoor gekozen de literaire kritiek uitgebreid en diepgaand te analyseren (als waren de kritieken literaire teksten, zo lijkt het wel) en als gevolg daarvan diende hij zich te beperken tot een bespre-

king van ‘slechts’ drie figuren, bij wie hij zich dan ook nog concentreert op de teksten die in boekvorm beschikbaar zijn. Het is inderdaad voor het eerst dat hier zo uitgebreid commentaar wordt gegeven op de teksten zelf – ‘het literair-kritische spreken’ – van enkele critici. De literaire kritiek is, zoals Verstraeten zelf opmerkt, een genre dat tot dusver slechts zeer beperkte aandacht heeft gekregen in de ‘traditioneel opgezette’ literatuurgeschiedenissen (p. 22), hoewel er in het spoor van het invloedrijke *Vorm of vent* (1969) van J.J. Oversteegen wel degelijk onderzoek werd gedaan naar vormen van en ontwikkelingen in de Nederlandse literaire kritiek tussen de twee wereldoorlogen. Vooral Lut Missinne heeft in haar proefschrift over de prozaopvattingen in Vlaamse tijdschriften en weekbladen (*Kunst en leven, een wankele evenwicht*, 1994) al uitvoerig aandacht besteed aan de prozaopvattingen die tot uiting komen in het Zuiden in diezelfde periode. Verstraeten werkt in de lijn van Oversteegen en Missinne, maar voert een belangrijke – vernieuwende – tussenstap

in: hij komt tot een studie van de kritische opvattingen door de kritische teksten zelf te analyseren en te becommentariëren. Dit proefschrift is dus een studie met een zeer hoog metagehalte: het is kritiek van de kritiek.

Is Verstraeten zich zeer bewust van de paradox van zijn onderneming – een uitgebreide, zeer gedetailleerde studie van een zeer beperkt aantal critici om daaraan zeer algemene conclusies vast te kunnen knopen – dan blijkt dat minder te gelden voor de keuzes die hij heeft gemaakt: het gaat om de beschrijving en analyse van de literaturopvattingen van drie critici 'die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan het literair-kritische spreken in de periode tussen de twee wereldoorlogen' (p. 16). De gekozen critici, Joris Eeckhout, Urbain van de Voorde en Paul de Vree, worden vervolgens (p. 17) zeer beknopt voorgesteld als respectievelijk vertegenwoordiger 'van een katholiek geïnspireerde levensbeschouwelijke kritiek' (Eeckhout), 'van een tijdloze en klassieke estheticistische benadering' binnen diezelfde katholieke zuil (Van de Voorde) en 'van een esthetische visie op literatuur, die losstaat van het levensbeschouwelijke' (De Vree, van wie hier vooral de complexiteit en het eclecticisme worden beklemtoond). Verder zal deze positionering uitgebreid genuanceerd blijken te worden. Maar als men weet dat ook De Vree van oorsprong in de katholieke zuil werkzaam was kan men zich toch afvragen waarom hier werd gekozen voor drie varianten van literaire kritiek binnen dezelfde zuil, met weglating van de nochtans ook nadrukkelijk aanwezige vrijzinnige zuil (met een belangrijk criticus als Herreman). Het beeld dat hier ontstaat is inderdaad bijzonder genuanceerd en gedetailleerd, maar niet representatief te noemen voor het geheel van de literaire kritiek. Die was, zoals al Lut Missinne al heeft aangetoond, inderdaad dominant katholiek. Maar als men tot een zeer genuanceerd beeld wil komen van de literair-kritische praktijk in Vlaanderen, zou het toch goed zijn eindelijk ook eens oog te hebben voor de niet-dominante, vrijzinnige nevenstroom in het juist in deze periode bij uitstek verzuilde literaire veld. De keuze van deze drie 'representatieve' critici had wellicht beter kunnen worden gemotiveerd.

Maar wát Pieter Verstraeten hier te bieden heeft, is wel degelijk een bijzonder genuanceerd beeld, zij het dan van een onvolledig in kaart gebrachte werkelijkheid. De 'microlectuur' van enkele teksten van Joris Eeckhout gaat soms kort door de bocht en is soms moeilijk en omslachtig (herhalend) geformuleerd, maar de rode draad is duidelijk: er wordt gezocht naar fijne schakeringen en naar complexiteit. En dat is ook de grote verdienste van deze studie als geheel: ze toont aan dat het de moeite loont de teksten van 'de grote' critici nauwkeurig te lezen en daarin vooral te zoeken naar de veelkantigheid ervan. Zo blijkt ook dat critici als Eeckhout en Van de Voorde varianten brengen in hun voorkeur voor een klassieke poëtica (het beklemtonen van evenwicht) maar dat er 'cruciale verschillen' zijn die niet poëticaal van aard zijn maar teruggaan op 'afwijkende' epistemologische en methodologische opties (p. 159). Sommige teksten van Van de Voorde worden losgemaakt uit hun oorspronkelijke polemische context (de rel rond de onthulling van een flagrant plagiaat door de criticus) maar andere worden dan weer sterk in hun werking bekeken (het expressionismedebat). Over het algemeen heeft Verstraeten ook veel oog voor zowel de Europese context als de inheemse cultuurhistorische traditie van het essay. Vooral het grootse panorama *Het pact van Faustus* (1936) krijgt hier terecht veel aandacht. Het derde en laatste deel van de studie, over Paul de Vree, is niet het meest heldere, maar dat ligt niet zozeer aan de auteur ervan als wel aan de criticus zelf. Er werd voorheen al op gewezen: het kritische oeuvre van De Vree vertoont

een grote mate van discontinuïteit. Zijn literaire beschouwingen ondergingen een proces van psychologisering en autonomisering, en er zijn in zijn werk zelfs aanzetten te vinden tot een sociologische analyse en zelfs tot een 'premature narratologie' (p. 304). De semantische vaagheid die met dat alles gepaard gaat is het keurmerk van de criticus zelf, maar de commentaren van Verstraeten, die hier in discussie gaat met eerdere 'portretten' door Missinne en Bruinsma, zijn paradoxalerwijze juist extra verhelderend.

Het proefschrift van Pieter Verstraeten is als krachtig pleidooi voor een discoursanalyse van vooraanstaande literaire critici een belangrijke en waardevolle bijdrage aan de studie van een tot dusver onderbelicht genre.

ANNE MARIE MUSSCHOOT
Universiteit Gent

Biografie van een gemankeerde modernist

Rob Groenewegen, *Te leven op duizend plaatsen. Jo Otten 1901-1940*. Haarlem: In de Knipscheer, 2011. 814 p. ISBN 978-90-6265-641-7. Prijs: € 45,00.

Wie over het korte leven van de vergeten auteur Jo Otten (1901-1940) een vuistdikke biografie schrijft, heeft wat uit te leggen. Het nawoord van *Te leven op duizend plaatsen*, de biografie waarop Rob Groenewegen op 29 september 2011 aan de Leidse universiteit promoveerde, leest immers als een *oratio pro domo*, als een enigszins defensieve verantwoording. Groenewegen zet zich daar af tegen een wel erg gedateerde opvatting van de historicus Jan Romein, die in zijn monografie *De biografie* uit 1946 stelde dat alleen iemand van het eerste plan een omvangrijke biografie waard is. Met een beroep op bronnen die eveneens weinig recent zijn – een publicatie van S. Dresden uit 1956 en van W. Zaal uit 1974 – constateert de auteur terecht dat zijn biografie alleen al haar bestaansrecht ontleent aan de overtuiging dat levens-

beschrijvingen van 'verliezers' en 'derderangs-figuren' het bestaande beeld van de historische werkelijkheid kunnen verdiepen, nuanceren en corrigeren. Dat beeld is dan volgens Groenewegen primair dat van de Nederlandse literaire wereld tijdens het interbellum zoals het na de Tweede Wereldoorlog gestalte kreeg door de dominante optiek van *Forum*.

Het is ongetwijfeld waar dat de kring rond dat tijdschrift lange tijd bepalend is geweest voor de naoorlogse beeldvorming; daar hebben bijvoorbeeld de recente biografieën van Marsman, Vestdijk, Du Perron en Ter Braak aan bijgedragen. Maar inmiddels heeft de letterkundige neerlandistiek met tal van impulsen die optiek minder eenzijdig gemaakt. Ik wijs in dit verband op een publicatie als *Kritiek in crisistijd* uit 2009, met portretten van minder bekende critici die de veelkantigheid van een versnipperd literair landschap oproepen. Ook de toenemende aandacht voor zoge-

naamde *middlebrow*-literatuur en de vele studies over het katholieke tijdschrift *De Gemeenschap* (1925-1941) en zijn belangrijkste redacteurs hebben de dominantie van *Forum* op de beeldvorming gereduceerd. De biografie van een schrijver in de marge, van een literaire antiheld als Otten, voegt zich uitstekend in deze ontwikkeling.

Het voorbeeldig uitgegeven en royaal geïllustreerde *Te leven op duizend plaatsen* presenteert het chronologische verhaal van Ottens leven en werk in vijftientig hoofdstukken. Het eerste deel met elf hoofdstukken behandelt de periode 1901-1928; daarin staan de studiejaren centraal. Deel twee beslaat tweederde van de eigenlijke biografie, die ruim zeshonderd bladzijden telt. Daar ligt het accent op Ottens schrijverscarrière, die op 10 mei 1940 door een Duits bombardement op het centrum van Den Haag plotseling eindigde. De uitgave bevat verder alle teksten die in een wetenschappelijke biografie horen: onder meer zo'n vijfenzeventig bladzijden noten en een complete bibliografie van Ottens publicaties in boekvorm, in tijdschriften en kranten. Het boek wordt gecompleteerd met twee bijlagen: Ottens belangrijkste poëtische essay, het nagenoeg onvindbare *Mobiliteit en revolutie* uit 1932, en een tekst die voor een goed begrip van de literaire context van belang is: een lezing van de journalist en schrijver Ben Stroman uit 1940 over veertig jaar literair leven in Rotterdam. Als gezegd verantwoordt Groenewegen zijn werkwijze en doelstellingen in een kort nawoord. Ik kom daar nog op terug.

In de epilogo van de biografie laat Groenewegen zien dat de naoorlogse belangstelling voor het werk van Otten minimaal is geweest. De kwalificatie 'vergeten schrijver' is correct. Ik denk dat de weinigen voor wie (de naam van) Otten geen onbekende is, gezocht moeten worden in het selecte gezelschap van universitaire neerlandici die zich specialiseerden in het literaire panorama van het interbellum. Wie dan kennis heeft genomen van uiteenlopende tijdschriften als *De Vrije Bladen*, *Den Gulden Winckel* en *De Stem* kan Ottens aanwezigheid niet zijn ontgaan. In deze periodieken publiceerde hij een groot aantal bijdragen: prozafragmenten, besprekingen en essays, bij elkaar honderd. Het feit dat de meeste bijdragen te vinden zijn in het ethisch-humanistische tijdschrift *De Stem* geeft een eerste verklaring voor de ronduit negatieve reacties op Ottens werk. Die waren afkomstig van Ter Braak en Du Perron, verschenen zowel in openbare (in *Forum* en het dagblad *Het Vaderland*) als in particuliere vorm (in later gepubliceerde brieven) en zouden de norm worden voor de beeldvorming van deze schrijver.

Op grond van een indrukwekkende hoeveelheid veelsoortige bronnen vertelt Groenewegen het *au fond* tragische levensverhaal van Jo Otten, waarin persoon en werk in hoge mate samenvallen en reliëf krijgen door een adequate politieke, algemeen culturele en literair-historische contextualisering. In het eerste deel maken we kennis met een gevoelige, introverte en ziekelijke jongeman met literaire aspiraties die zijn verlegenheid en onzekerheid compenseert door arrogant en tegendraads gedrag. De biograaf overtuigt als hij de omstandigheden schetst die van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van Ottens karakter, zoals het opgroeien in het weinig empathische gezin van de tirannieke Rotterdamse architect Albert Otten. Hij was het die zijn zoon ertoe aanzette, zoniet dwong een studie aan de Handels-Hoogeschool te volgen en aan dat Rotterdamse instituut te promoveren in de handelswetenschappen. Het onderwerp waarop Otten in 1928 promoveerde, intrigeerde toen velen: het Italiaanse fascisme. De wijze waarop Groenewegen deze publicatie bespreekt is exemplarisch voor zijn aanpak. De bespreking van Ottens boek wordt ingeleid met een uiteenzetting over het fascisme, zijn voorman Benito Mussolini en

enige Nederlandse manifestaties van sympathie voor dit politieke systeem. Het proefschrift zelf, een documentair-historische verhandeling over het corporatieve stelsel, wordt vervolgens uitvoerig geciteerd en van kritisch commentaar voorzien door het te vergelijken met een andere contemporaine studie over hetzelfde onderwerp en door het te confronteren met enige overwegend afwijzende recensies. Met name het compilatiekarakter ervan en het ontbreken van een duidelijk standpunt zijn tekortkomingen die de biograaf signaleert. In het nawoord stelt Groenewegen dat hij heeft geprobeerd zoveel mogelijk onzichtbaar te blijven, 'zoals het een goed biograaf betaamt'. De geciteerde bijzin expliciteert adhesie met een discutabele visie op het genre van de biografie. Gelukkig is Groenewegen in die opzet niet geheel en al geslaagd, zoals zijn bespreking van Ottens dissertatie en tal van andere kritische passages laten zien. Ten slotte: omdat het autobiografische gehalte van Ottens fictie zeer groot is, worden naast niet-fictionele bronnen als brieven, fragmenten uit zijn romans en verhalen gebruikt om Otten zelf aan het woord te laten.

Een rode draad in het omvangrijke tweede deel is de discrepantie tussen Ottens grenzeloze ambitie deel uit te willen maken van het literaire establishment en de mislukking van dat streven. Zeker: de toegang tot *Forum* werd hem geweigerd, en Greshoff, Ter Braak, Du Perron, Marsman en Vestdijk lieten hem vallen. Maar hun afwijzing, zo maakt Groenewegen met vele voorbeelden duidelijk, werd krachtig gestimuleerd door Ottens gebrekkige literaire talenten en zijn literatuuropvattingen, die op essentiële onderdelen afweken van de *Forum*-poëtica. De analyse van *Mobiliteit en revolutie* toont weliswaar aan hoezeer dit modernistische manifest thematisch verwant is aan Ter Braaks essays. Het is een hartstochtelijk pleidooi voor de ondogmatische mens die ideologisch zonder partij moet blijven om verstarring te voorkomen. Maar de uitwerking van dit programma verankert Otten stevig in het gedachtegoed van de historische avant-garde, en daar moesten Ter Braak en de zijnen, als bekend, niets van hebben. Zo refereert Otten aan de futuristische destructie van tradities, aan de surrealistische exploratie van intuïtie en droom, en aan het nieuwzakelijke procédé van het simultanéïsme om de gelijktijdigheid van het 'moderne wereldgebeuren' te suggereren zoals dat gebeurde in een roman als *Berlin Alexanderplatz* (1929) van Alfred Döblin.

Ottens enige publicatie die tijdens zijn leven een bescheiden verkoopsucces kende, is de novelle *Bed en wereld* (1932), in 1967 nog eens werd uitgegeven met een inleiding van Bert Schierbeek en in 2008 met een voorwoord van Groenewegen. In *Bed en wereld* gaf Otten effectief literair gestalte aan de in zijn manifest uiteengezette mobiliteitsthematiek, zij het dat in deze caleidoscopische beeldenlawine het vitalisme heeft plaatsgemaakt voor een cultuurpessimistisch fatalisme en doodsvragen, projecties van een auteur die in toenemende mate werd geteisterd door angstneurosen en hypochondrie. Groenewegen relateert het modernistisch kader van dit voorbeeld van *stream of consciousness* terecht aan de theorieën over prozavernieuwing die Constant van Wessem in de jaren twintig in *De Vrije Bladen* had geventileerd. Met name diens aanbeveling de werkelijkheid te verkennen 'op de wijze van een filmcamera' lijkt toegepast te zijn in het simultanéïteitsprincipe en de montage-techniek van *Bed en wereld*. Met een scherp oog voor nuance laat Groenewegen evenwel zien dat Ottens modernisme geclausuleerd is. Wie als Otten bijvoorbeeld de directe uiting van gevoelens en emoties centraal stelt, en van personages eist dat ze mensen van vlees en bloed zijn, hanteert een literatuuropvatting die eerder expressief-mimetisch dan autonomistisch genoemd kan worden.

Met deze biografie probeerde Groenewegen ‘alle aspecten van [Ottens] uitzonderlijke denkwereld en kleurrijke schrijversleven’ bijeen te brengen om zo begrip te kweken voor diens leven en werk in relatie tot zijn tijd. Die doelstelling is zeker bereikt, waarbij dan wel de kanttekening te plaatsen is dat dit resultaat ook had kunnen worden bereikt met een minder gedetailleerd betoog. Ik vermoed dat het toch al fragmentarische verhaal van Groenewegens ‘pennenvrucht’ – de biografie laat zo nu en dan blijken dat hij houdt van ouderwets plechtstatige formuleringen – aan coherentie en leesbaarheid zou hebben gewonnen als veel informatie over personen en zaken uit de hoofdttekst verkort in het notenapparaat was ondergebracht.

HANS ANTEN
Universiteit Utrecht

De Vlaamse *gatekeeper* van de moderne roman

Bart Vervaeck (red.), *Paul de Wispelaere. De moderne roman*. Gent: Academia Press, 2011. (SEL-reeks, 3). 220 p., ill. ISBN 978-90-3821-805-2. Prijs: € 25,00.

De moderne roman en zijn verspreiding in Vlaanderen zijn nauwelijks denkbaar zonder Paul de Wispelaere (*1928). Als essayist zette De Wispelaere zich onafgebroken in om de Vlaamse literaire wereld te informeren over de Franse en Duitse romanvernieuwingen. Samen met Hector-Jan Loreis ontpopte De Wispelaere zich tot de belangrijkste pleitbezorger van de *nouveau roman* in het Nederlandse taalgebied. Alleen al voor de Haagse krant *Het Vaderland* schreef hij tussen 1965 en 1979 meer dan 200 kritieken over Vlaamse en Nederlandse romanciers. Dertig van deze besprekingen vormen de basis voor een nieuw boek over de moderne roman.

Paul de Wispelaere. De moderne roman, de derde boekpublicatie van het Studiecentrum voor Experimentele Literatuur (SEL), kwam dan ook niets te vroeg. Ondanks De Wispelaeres kaliber zijn de monografieën over zijn werk nog steeds op een hand te tellen; de bekendste zijn wellicht van de hand van Paul van Aken (1987), van Jacques Kruithof (1990) en van Erik Spinoy (2003). Het tijdschrift *Bzzlletin* wijdde in 1993 een (half) themanummer aan De Wispelaere. Andere essayisten en literatuuronderzoekers brachten het meestal niet verder dan enkele artikelen. Niettemin geniet De Wispelaere al sinds de jaren zestig bekendheid als zeer onderlegd essayist en criticus, en zijn autobiografisch geïnspireerde proza met essayistische inslag kan vanaf de jaren zeventig op een groeiende waardering rekenen. In 1998 werd zijn oeuvre zelfs bekroond met de hoogste onderscheiding in het Nederlandse taalgebied, de prestigieuze Prijs der Nederlandse Letteren.

Het SEL spitst zich naar eigen zeggen toe op de experimentele traditie in de Nederlandse literatuur vanaf het einde van de negentiende eeuw, en dan vooral op

de literatuur die bewust afwijkt van de gangbare conventies en op zoek gaat naar formele vernieuwing. In de SEL-reeks verschenen eerder de bundels *Jan Walravens en het experiment*, over de Vlaamse romanschrijver, essayist en (kunst)criticus Jan Walravens (1920-1965), en *Breuken en bruggen. Moderne Nederlandse literatuur/Hedendaagse perspectieven*, over de betrekkelijke literair-historische en theoretische breukmomenten in de Nederlandstalige literatuur.

De tweevoudige titel van *Paul de Wispelaere. De moderne roman* verraaft reeds het dubbele oogmerk van deze bundel. In de eerste plaats wil Bart Vervaeck de romanvernieuwing van de jaren zestig en zeventig in kaart brengen. Daartoe vertrok hij van de dertig voornoemde kritische besprekingen van Paul de Wispelaere uit *Het Vaderland*, die samen met zes kernessays een minutieus getuigenverslag vormen dat een uniek beeld van de romanvernieuwing moet opleveren, met aandacht voor zowel tekst als context. Het beoogde neveneffect van deze aanpak is dat de bij elkaar gebrachte stukken tevens een portret schilderen van De Wispelaere zelf, als een van de belangrijkste Nederlandstalige critici uit de naoorlogse periode.

De inhoudstafel toont een typologische ordening van de teksten: de drie hoofdstukken, 'De nieuwe roman', 'Moderne Klassieken' en 'Tussen twee werelden' behandelen achtereenvolgens enkele inleidende essays over de moderne roman, een gedetailleerde lectuur van de Vlaamse en Nederlandse romanvernieuwers, de klassiek geworden romanvernieuwers, en enkele algemenere stukken over technische aspecten van de moderne literatuur. Het geheel wordt afgesloten door een bespiegeld interview met Paul de Wispelaere uit 2011.

Het eerste hoofdstuk opent met twee algemene inleidende artikels, waarin Paul de Wispelaere uitlegt wat de nouveau roman karakteriseert en wat de rol van de nieuwe roman is in het Nederlandse taalgebied. In een notendop zijn het voornamelijk de nieuwe benadering van het bewustzijn en de taal die de moderne roman onderscheiden. Cruciaal zijn de bewustzijnscongruentie tussen de verteller, het personage en de lezer, en de performatieve taal. De klassieke alwetende vertelinstantie verdwijnt uit beeld en alles gebeurt 'op het moment van het formuleren (voor de verteller), respectievelijk het lezen (voor de lezer)' (p. 8). Paul de Wispelaere heeft het in zijn *close reading* van *Kraamanis* van Marcel van Maele over 'de taalgeworden gestalte' van de ervaring zelf (p. 92). In de nouveau roman gaat het niet meer om het begrijpen of het achterhalen, maar om het mee ervaren van het bewustzijn van de romanheld(in). *Grillige Kathleen* van René Gysen bijvoorbeeld heeft volgens De Wispelaere 'het gissende constateren en de vragende introspectie, het ongewisse ontraadselen als opgave, veel meer dan het zegezekere achterhalen en het pasklare voorschotelen, zoals de traditionele psychologische roman' (p. 98). Het volgende essay, dat over de rol van de nieuwe roman in Vlaanderen en Nederland handelt, vertrekt van de vraag of de Nederlandse literatuur in Noord en Zuid een eenheid vertoont. De Wispelaere plaatst deze vraag in een ruime historische, politieke en culturele context, en weidt onder meer uit over het Vlaamse regionalisme, de katholieke (institutionele) rem op het experiment, en de jonge generatie uit de jaren zestig, die zich losmaakt van het traditionele, regionale Vlaamse imago en de daarbij behorende vertaaltraditie.

Na deze *status quaestionis* volgt het omvangrijkste deel van de bundel: De Wispelaeres close readings van de Vlaamse en Nederlandse romanvernieuwers. Vervaeck koos in overleg met de auteur – op een paar onmisbare uitzonderingen na – voor

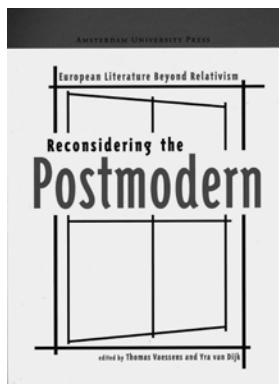
nog ongebundelde stukken. De andere richtlijn houdt in dat de geselecteerde stukken over de 'moderne roman' handelen. Vervaeck onderkent de rekbaarheid van dit begrip; in dit boek richtte hij zich op 'romans van gecanoniseerde modernisten als Willem Frederik Hermans en vooral van de zogenaamde neo-avant-garde van de jaren zestig en zeventig' (p. 7-8).

Uit de geselecteerde close readings blijkt de typische leeshouding van De Wispelaere. De grenzen tussen recensie, theorie en essay worden in zijn kritisch oeuvre als het ware opgeheven. De groepering van een aantal besprekingen over Ivo Michiels, Willy Roggeman en Daniël Robberechts, toont een geleidelijke perspectivistische verbreding in De Wispelaeres leeshouding. In het hoofdstuk over Vlaanderen vindt men ook recensies over Gust Gils en Paul Snoek (gebundeld onder de titel 'Paraproza'), gevolgd door een heterogene reeks auteurs, waaronder Marcel van Maele, René Gysen, Hugo Raes, Claude van den Berge en Jan Walravens (verzameld onder de titel 'Et les autres'). Het volgende onderdeel omvat stukken over Nederlandse auteurs, zoals Sybren Polet en Jacq Firmin Vogelaar ('Ander proza'), Jacques Hamelink en Willem Brakman ('Moderne mythen'), en Jeroen Brouwers en Lodewijk-Henri Wiener ('Moderne autobiografie'). De klassiek geworden romanvernieuwers – Louis Paul Boon, Willem Frederik Hermans en zwart schaap Maurice Roelants – krijgen een plaats in het tweede deel van de bundel. De algemene stukken in het derde deel handelen over de cruciale rol van de ambivalentie en de paradox in de moderne literatuur, en schetsen samen met de eerste inleidende artikelen het kader waarin de moderne roman floreert. Vlak voor het afsluitende interview met Paul de Wispelaere is er nog een aantal foto's ingevoegd uit de periode 1958-1999. De relevantie van de recentere kiekjes is aanvankelijk minder duidelijk, maar ze vormen in ieder geval een mooie brug naar de epiloog.

Alles in beschouwing genomen, heeft de bundel met een beetje verbeelding zelf wel wat weg van een nouveau roman: tijdens het lezen ontstaat een ruim en toch genuanceerd beeld van de Nederlandstalige roman uit de jaren zestig en zeventig, en gelijktijdig komt ook het beeld van Paul de Wispelaere als dynamisch criticus goed uit de verf. Ook niets dan lof voor de uitgebreide inleiding van Vervaeck, die fungeert als toelichting, leeswijzer en smaakmaker voor de teksten die volgen. De korte, heldere uiteenzetting van het kader en vooral het oplijsten van een aantal rode draden in het kritisch werk van De Wispelaere (en in de moderne roman in het algemeen) maken de bundel toegankelijk voor niet-professionele lezers. Indien er op deze bundel toch iets aan te merken valt, is het misschien het kleine schoonheidsfoutje in de datering van de foto van fotograaf Filip (niet 'Flip') Claus: de foto van De Wispelaere uit 1977 lijkt eerder te dateren uit 1997. Maar dat is ook niet meer dan een detail. Een kort uitstapje naar het scheppend werk van De Wispelaere had misschien wel gekund, aangezien de auteur in romans als *Een eiland worden* (1963) en *Mijn levende schaduw* (1965) zelf een aantal verworvenheden van de nouveau roman gebruikt. Dit zij Bart Vervaeck graag vergeven. Met *Paul de Wispelaere. De moderne roman* levert hij immers een uniek beeld van de moderne roman en een onmisbare aanvulling op de bestaande literatuur over De Wispelaere.

Wat was er mis met het postmodernisme?

Thomas Vaessens en Yra van Dijk (eds.), *Reconsidering the Postmodern: European Literature Beyond Relativism*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011. 322 pp. ISBN 978-90-8964-369-8. Prijs: € 32,50.

Literatuurgeschiedenis is de moeilijkste discipline binnen de literatuurwetenschap. Hoe men de zaak ook wendt of keert, bijvoorbeeld door verwijzing naar de breuktheorie van Michel Foucault, literatuurhistorici vertellen uiteindelijk een ontwikkelingsverhaal. Zelfs zij die in het verlengde van de Franse Annales-school aan 'microgeschiedenis' willen doen, situeren hun beperkte onderzoeksobject in een chronologische evolutie. Voor een wetenschappelijk ontwikkelingsverhaal over literatuur heb je zo veel mogelijk bewijsmateriaal nodig, moet je de complexiteit van het literaire veld laten primeren en moet je daarom vooral vermijden dat je vanaf de start van het werk verstrikt raakt in een al te stringente hypothese. Helaas doet *Reconsidering the Postmodern* het in deze opzichten

niet altijd even goed. Het boek legt zich toe op 'the era in which the literature of various European countries questioned the value of postmodernism' (p. 8), een term waarmee zowel een baanbrekende denkrichting ('French Theory', p. 10) als een tijdelijk dominante literatuurtrend uit de tweede helft van de twintigste eeuw wordt aangeduid – vandaar wellicht ook het vage 'the Postmodern' in de boektitel.

Er valt misschien iets te zeggen voor deze aanpak, want zelfs binnen de afzonderlijke Europese literaturen bestaat er zelden een eenduidige definitie van de cruciale notie en construeren de nieuwlichters maar al te graag een vage, misleidende stroman om zichzelf te profileren. Het resultaat van dit op zich interessante onderzoek naar een mogelijke 'Europese' reactie tegen het postmodernisme is echter een serie bijdragen die (misschien vanwege het dirigisme van de redacteuren?) te zeer geënt is op essays en uitspraken van nieuwe helden zoals David Foster Wallace en Arnon Grunberg. Uiteindelijk toetsen de contribuanten, bewust of onbewust, vooral de ideeën van deze schrijvers aan de recente evolutie in diverse Europese literaturen. Telkens worden daarbij slechts enkele auteurs naar voren gehaald, die in het opgelegde ontwikkelingsverhaal passen. Soms zegt de contribuant expliciet dat deze auteurs 'representatief' zijn voor de huidige tendensen binnen een nationale literatuur (bijv. op p. 48 en 66), maar deze uitspraken worden nauwelijks bewezen.

Redacteuren Yra van Dijk en Thomas Vaessens stellen in hun inleiding dat veel hedendaagse schrijvers in Europa zich optrekken aan kritiek op vier 'veronderstelde' kenmerken van het postmodernisme: '(1) its irony, (2) its asocial quality (indifference to or separation from society), (3) its academic jargon, and (4) its relativism' (p. 15). Deze lijst combineert aspecten van de denkrichting en de dominante literatuurtrend, en wellicht daarom doet menig contribuant moeite om in zijn of haar literatuur voorbeelden van auteurs te vinden die het ondertussen verwerpelijke postmodernisme moeten illustreren. Dat levert wel eens een vertekening van de canon op. In het hoofdstuk over Amerikaanse literatuur (die vanwege haar belang

voor Europa ook in dit boek aan bod komt) voert Allard den Dulk als slechterik John Barth op. Het klopt zo ongeveer dat Barth, de auteur van de verhalenbundel *Lost in the Funhouse* (1968) en het cruciale essay 'The Literature of Exhaustion' (1967), 'detached self-reflectivity [sic] and endless irony' (p. 225) illustreert, maar het is gewoonweg fout om het postmodernisme van Amerikaanse schrijvers zoals Thomas Pynchon, Robert Coover of zelfs Donald Barthelme tot deze beschrijving te reduceren.

Reconsidering the Postmodern maakt af en toe plaats voor briljante postmodernistische auteurs (zoals Danilo Kiš in het hoofdstuk over Post-Joegoslavische literatuur van Guido Snel), maar ondanks de verzekering van de inleiders dat '[they] didn't want to take a stand for or against postmodernism' (p. 23) komt vanwege de nadruk op kritiek haast vanzelf een voorkeur voor de jongere auteurs naar boven. Een bijkomende moeilijkheid in verband met het vertekeningrisico vormt het feit dat de term 'postmodernisme' pas in de jaren tachtig echt populair werd in het literaire veld. Sabine van Wesemael gaat er in haar bijdrage over de Franse literatuur van uit dat de *nouveau roman* van Alain Robbe-Grillet, Claude Simon en andere experimentele auteurs gelijkstaat met postmodernisme, maar ook dit lijkt mij een overhaaste historiografische zet. In zijn eigen hoofdstuk over Nederlandse literatuur vermijdt Thomas Vaessens een canonvertekening door zijn notie van 'postmodernisme' te beschrijven als 'a construction that can be recognized in critical discourse, not [a] literary reality (writers, movements, novelists, etc.)' (p. 62), maar uiteindelijk ontbreekt het ook in zijn bijdrage aan overtuigingskracht, omdat hij er net niet aan toekomt zijn uitspraken over de praktijk van de vernieuwers (Marjolijn Februari, Joost Zwagerman en Arnon Grunberg) te vergelijken met die van vroegere postmodernistische auteurs zoals Willem Brakman en Charlotte Mutsaers.

Volgens de inleiders resulteert de kritiek op het postmodernisme in zes kenmerken van 'late postmodern literature' (p. 18): 'Problematising Irony', 'A Turning Towards Reality', 'Commitment', 'A Return to Conventional Forms', 'Self-Reflexivity' en 'Rapprochement [sic] with the Audience' (p. 19-22). De beste bijdragen in *Reconsidering the Postmodern* testen deze verre gaande hypothese met gevoel voor nuance en veel aandacht voor de kleine en grote gebeurtenissen in het nationale of regionale literaire veld. In zijn hoofdstuk over Poolse literatuur toont Arent van Nieukerken aan dat het erg moeilijk is om over een Poolse postmodernisme te praten omdat de term 'modernisme' in Polen pas in westerse zin werd gebruikt op het moment dat de term 'postmodernisme' zijn intrede deed. Hij vindt het gebruik van deze laatste term voor de Poolse literatuur eigenlijk overbodig 'because it emphasizes the formal perspective of "laying bare the device", [...] whereas the authorial intention (its "sincerity" or even "moral pathos") is a central fact of modern Polish literature, apart from its degree of formal complication' (p. 171). Wordt de term toch gebruikt, dan is het essentieel om het onderscheid tussen de nieuwste postmodernistische publicaties en vroeger werk met ditzelfde etiket te zien als een graduueel verschil eerder dan als een totale ommekeer.

In de bijdrage over Vlaamse literatuur stelt Sven Vitse terecht dat 'postmodern fiction in Flanders has never been an ultra-relativist, nihilistic affair, weighed down by the crushing load of irony' (p. 150). Hij verwijst met de nodige precisie naar zowel academische behandelingen (Anne Marie Musschoot, Bart Vervaeck) als naar een 'prominent spokesman' (Dirk Van Bastelaere), om dan met Pol Hoste, Peter Verhelst en Paul Verhaeghen een goed gekozen selectie voor te stellen van klassieke

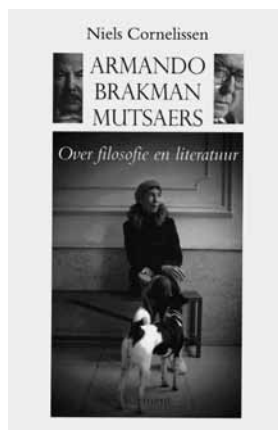
postmodernistische auteurs. Voor of rond de publicatie van belangrijke romans als Verhaeghens *Omega Minor* (2004) en Verhelsts *Zwerm* (2006) stond er in de literaire tijdschriften *Yang* en *DW B* reeds kritiek te lezen op de formele vernieuwing en het gebruik van ironie die in het postmodernisme werden ontwaard. Recent werk van Koen Peeters, David Nolens en Jeroen Theunissen vertoont 'a keen awareness of the objections raised against postmodernism' (p. 157), maar Vitse verheft de uitwerking van dit besef niet tot de nieuwe norm.

Met respect voor alle collega's die in *Reconsidering the Postmodern* een taal moeten gebruiken die voor hen niet de meest voor de hand liggende wetenschapstaal is, moet ik ten slotte toch opmerken dat het Engels in vele bijdragen niet optimaal is. 'Proclaiming [...] dead' (p. 29), 'the post-war [...] literature is characterized' (p. 79), 'personage' (i.p.v. 'character', p. 94 e.v.), 'the return of the narrative' (p. 133) zijn slechts enkele voorbeelden van het onidiomatische of zelfs foutieve taalgebruik dat dit boek ontsiert.

LUC HERMAN
Universiteit Antwerpen

Filosofische kronkels

Niels Cornelissen, *Armando Brakman Mutsaers. Over filosofie en literatuur*. Zoetermeer: Klement, 2012. 276 p. ISBN 978-90-8687-088-2. Prijs: € 24,95.

Volgens de achterflap van *Armando Brakman Mutsaers* is de auteur, Niels Cornelissen, 'neerlandicus en filosoof'. Wie het boek gelezen heeft, zal die volgorde willen omdraaien, want Cornelissen blijkt eerst en vooral filosoof; de literatuur is een manier om aan filosofie te doen. Dat spreekt al uit de ondertitel van de studie, *Over filosofie en literatuur*. In de inleiding zegt Cornelissen dat hij de drie schrijvers bij elkaar brengt door uit te zoomen 'op een bepaalde problematiek of een complex van vragen' (p. 9). Volgens hem nodigen de auteurs de lezer uit 'zich bezig te houden met problemen die de filosofie op haar manier ook centraal stelt' (p. 11). Bij Armando is dat vooral de ethische vraag over schoonheid (autonomie) en geweld (maatschappij); bij Brakman gaat het over de spanning tussen kunst (autonomie) en kritiek (politiek), bij Mutsaers is de centrale vraag 'hoe je in

kunst of literatuur buiten die gebieden relevant kunt zijn' (p. 11).

De brug tussen de filosofie en de literaire tekst wordt volgens Cornelissen gelegd door wat hij een strategie noemt. Dat is ten dele auteursintentie, ten dele literaire vorm en ten dele filosofische problematiek: 'Mijn centrale stelling is dat datgene wat Mutsaers en Brakman *bedoelen* opgeroepen en verbonden wordt in een "strategie". De term strategie duidt tegelijkertijd de *materiële structuur* van het werk in kwestie aan en de relatie die deze structuur onderhoudt met bepaalde *theoretische problemen*'

(p. 10; mijn cursivering). Cornelissen probeert de strategie voor te stellen in een overkoepelende 'metafoor': 'Voor Armando is dat "snijden". [...] Brakmans werk is vervolgens te begrijpen als een "verbinden". [...] In Mutsaers' literaire werk kunnen we ten slotte een "plooien" ontwaren' (p. 10-11).

Om die strategie als knooppunt tussen literatuur en filosofie voor elke auteur afzonderlijk te verduidelijken, bestudeert Cornelissen de metafoor in kwestie aan de hand van een filosoof die daarover geschreven heeft. Voor Armando's snijden is dat Christoph Menke met zijn negativiteitsaesthetica; voor Brakmans verbinden gebruikt hij Adorno's negatieve dialectiek en voor Mutsaers' plooien is er Deleuzes barokfilosofie. Naast die centrale filosofen krijgt nog een reeks andere denkers het woord – vooral Henri Bergson, Jacques Derrida en Paul de Man – maar zoals er een centrale metafoor is voor elke schrijver, is er ook een centrale denker.

Christophe Menke onderscheidt esthetische objecten van gewone dingen op basis van hun contextloosheid: esthetische objecten onttrekken zich aan conventionele contexten en functies. Daardoor bieden ze geen behulpzaam kader voor een sluitende interpretatie: de kijker moet beslissen, maar slaagt er niet in een ultieme zingeving te ontdekken. Deze onbeslisbaarheid en contextloosheid vindt Cornelissen ook bij Armando: die licht teksten uit hun gewone context en neemt ze als *ready mades* op in zijn literair werk. Je ziet het snijwerk nog en je krijgt geen kader waarin alle fragmenten in elkaar zouden opgaan.

Cornelissen zoomt in op *Verzamelde gedichten*, het poëziedebuut van Armando uit 1964. De bestaande lezingen proberen een integrerende context te verzinnen (de Tweede Wereldoorlog, de biografie, het trauma), maar daardoor vernietigen ze het snijwerk. Armando ondermijnt de kaders in zijn teksten, bijvoorbeeld door data te vermengen, zodat niet duidelijk is over welke oorlog het gaat. De intertekstuele verwijzingen naar Jünger, Danton en de Bijbel verstevigen de onbeslisbaarheid, die wordt bezegeld door de uitwaaiende en tegengestelde betekenissen van opvallende symbolen als het mes. Cornelissen ziet de esthetische negativiteit als een direct gevolg van het snijden: 'In *Verzamelde gedichten* kun je het idee van die negativiteit [...] beschrijven als een effect van het snijden' (p. 91).

Het werk van Brakman is een combinatie van tegenpolen die nooit worden verzoend in een hogere synthese. Dat ligt in het verlengde van Adorno's dialectiek en van zijn visie op kunst als mimetische kritiek: kunst moet niet kritisch praten over de lelijke realiteit, ze moet die lelijkheid uitbeelden. Daardoor wordt het lelijke niet alleen geconfronteerd met zijn tegenpool (het esthetische), maar functioneert het ook kritisch: het lelijke en het schone bekritisieren elkaar. Hoe dat werkt bij Brakman, laat Cornelissen zien aan de hand van enkele late romans. *De sloop der dingen* toont de dialectiek tussen liefhebben en slopen (wat je graag ziet, sloop je of wordt gesloopt), tussen dapper verzet en laffe aanvaarding, tussen de discontinue logica van de stad (die altijd wil vernieuwen) en de continue logica van het dorp, dat bewaart. Door die gespannen combinatie wordt de kritiek zelf problematisch: je kunt het ene niet bekritisieren met of vanuit het andere, want ze horen, als negatieven, bij elkaar.

De roman *Ante Diluvium* legt zich toe op de dialectiek tussen autonomie en engagement, die vorm krijgt in de wisselwerking tussen mogelijkheid en werkelijkheid, binnen- en buitenwereld, Bergsons nuchtere automaat en melancholieke dromer. Voor *Een goede zaak* heeft Cornelissen de esthetische ideologie van Paul de Man nodig. Het esthetische is ongrijpbaar en niet-ervaarbaar; slechts de ideologie

(die haar eigen voorstellingen voor realiteiten verslijt) maakt ze zogenaamd ervaarbaar. Daartegenover staat het onbegrepen overrompeld worden door het object, waarin het subject zichzelf verliest. Dat gebeurt in *Een goede zaak* onder meer via de verveling (die een mens in de dingen binnentrekt) en de sneeuw, die voor een chaotische orde zorgt door al het lelijke te bedekken en te verbinden.

Mutsaers heeft haar voorkeur voor de plooi en voor Gilles Deleuze nooit verborgen en het ligt dan ook voor de hand dat Cornelissen haar werk via die Franse filosoof benadert. De plooi is eens te meer een combinatie van tegenstellingen: ze bedekt en onthult, verbindt en scheidt. Als structuur is ze onvast, want ze verandert voortdurend, zoals blijkt uit het plooirokje van Mutsaers roman *Rachels rokje*. Als stijlkenmerk van de barok plaatst de plooi het ornament en het niet-dienstbare op de voorgrond. De gerichtheid op details, de voorkeur voor veranderlijke verhaalstructuren en de stijl die zich niet in dienst plaatst van een duidelijke boodschap – dat zijn kenmerken van alle werken van Mutsaers.

Naast de plooi is de monade van Leibniz (de afgegrensde eenheid) belangrijk. Deleuze maakt daar een nomade van: de eenheid wordt een openheid, de afgrenzing een overgang, zelfs een flux. De dierwording waarover Mutsaers het vaak heeft, kan van hieruit worden verhelderd, niet als een vermenselijking van dieren, maar als een ontmenselijking, waardoor de mens zijn godgelijke status opgeeft.

In zijn conclusie stipt Cornelissen drie problemen aan die de drie auteurs volgens hem bezighouden: het esthetische wordt geproblematiseerd, het subject verliest zijn goddelijke plek en zijn grenzen, en de literatuur wordt een uitnodiging om te filosoferen. Met *Armando Brakman* Mutsaers gaat Cornelissen in op deze uitnodiging. Hij doet dat met veel inzet, hij heeft oog voor details (bijvoorbeeld de symboliek van groen en rood bij Mutsaers) en zorgt, door zijn filosofische kaders, toch steeds voor een ruimer perspectief. De vergelijkingen tussen de auteurs (bijvoorbeeld tussen Brakmans en Armando's visie op de vooruitgang op p. 108) zijn vaak interessant.

Natuurlijk zijn er ook kritische bedenkingen. Wie van literatuurstudie verwacht dat ze een reproduceerbare methodologie aanbiedt om duidelijke onderzoeksvragen te beantwoorden, is hier aan het verkeerde adres. Cornelissen heeft geen methodologie die anderen zouden kunnen gebruiken: hij confronteert literaire met filosofische teksten en volgt daarbij een meanderend spoor dat op onnavolgbare wijze van de ene auteur en filosoof naar de andere leidt. De niet-beargumenteerde corpuskeuze past hierbij: waarom worden er van Brakman alleen late romans besproken? Waarom zoveel aandacht voor de vroege poëzie van Armando? Waarom staat *Rachels rokje* centraal bij Mutsaers? Waarom wordt niet getoond hoe het snijden evolueert in Armando's oeuvre?

Een tweede kritische bedenking geldt de reductionistische lectuur van literaire teksten. Cornelissen mag dan beweren dat hij romans niet ziet als illustraties van filosofie, toch is dat vaak wat gebeurt. Bijvoorbeeld: 'Ik zal laten zien dat de tekst [van Armando] gelezen kan worden als een allegorie van de eerder besproken negativiteitsaesthetica' (p. 71). Of bij Brakman: 'Deze structuur [in *Ante Diluvium*] zou je kunnen lezen als een allegorie van het ontstaan van het autonome esthetische domein dat geproduceerd wordt door de verlichting' (p. 134). En: 'Het werk van Mutsaers is te lezen als een vorm van geschiedschrijving zoals Ankersmit voorstaat' (p. 210).

Ten derde is het niet duidelijk hoe je de zogeheten strategieën kunt vinden. Ze worden in de inleiding geponerd en in de analyses gebruikt, waardoor de werkwijze

circulair wordt: wat te bewijzen is, wordt als uitgangspunt gebruikt. De drie metaforen – snijden, verbinden en plooien – zijn niet bepaald verrassende hypothesen en lijken eerder op *sens commun*, begrippen die je intuïtief met het werk van de auteurs kunt verbinden. Hun status is ook niet duidelijk: soms worden ze verbonden met auteursintenties (de term duidt immers ‘op een zekere intentionaliteit’; p. 50), soms met overkoepelende operaties of kernen. Het snijden, bijvoorbeeld, is ‘het ontoegankelijke centrum van de interpretatie’ (p. 91). De betekenis van deze en andere begrippen verschuift wanneer Cornelissen verschillende filosofen vergelijkt, bijvoorbeeld in de confrontatie van het esthetische bij Bergson, De Man en Adorno. Verhelderend voor de tekstanalyse kan dat niet genoemd worden. In combinatie met de soms abstracte stijl in de traditie van de deconstructie, kan dat heel wat lezers afschrikken. Dat zou jammer zijn, want wie de kronkelwegen van Cornelissen wil volgen, doet vaak interessante ontdekkingen.

BART VERVAECK
UGent

Over wat literatuur vermag: een pleidooi voor interdisciplinair onderzoek naar de waarde en functies van lezen

Frank Hakemulder (red.), *De stralende lezer. Wetenschappelijk onderzoek naar de invloed van het lezen*. Delft: Eburon, 2011. (Stichting Lezen Reeks, 17). 463 p. ISBN 978-90-5972-544-7. Prijs: € 29,95.

Zouden we andere mensen zijn geweest als we *Der Prozess*, *A Clockwork Orange*, *Mrs Dalloway* of *Les particules élémentaires* niet hadden gelezen? We willen graag dat jongeren weer meer gaan lezen en daar ook plezier aan beleven. Maar waarom is lezen zo belangrijk? Wat zijn die beoogde effecten van lezen? In *De stralende lezer* wordt geprobeerd aan de hand van een aantal wetenschappelijke bijdragen deze vragen te beantwoorden. De bijdragen komen voort uit de tweejaarlijkse conferentie van de *International Society for the Empirical Study of Literature and Media* (IGEL), een internationaal gezelschap van onderzoekers uit verschillende disciplines dat dit jaar zijn 25^e verjaardag viert. In 2010 werd de conferentie georganiseerd door de Universiteit Utrecht met steun van Stichting Lezen. Het doel van de conferentie en daarmee

van deze bundel, zo stelt de samensteller in de inleiding, is om aan de hand van een interdisciplinaire samenwerking tussen de geesteswetenschappen en sociale wetenschappen te komen tot nieuwe en brede inzichten in de waarde van literatuur.

De stralende lezer is opgedeeld in twee delen met zowel Engelstalige als Nederlandstalige bewerkingen van onderzoekspresentaties: deel I bevat bijdragen die een visie op de functies van (literair) lezen geven, in deel II proberen de auteurs een antwoord te geven op de vraag hoe je dergelijke visies kunt realiseren in de context

van respectievelijk literatuuronderwijs, bibliotheken en het digitale tijdperk. Die tweedeling is, gezien de doelstelling en opgeworpen vragen, goed gekozen. Onderzoek naar de waarde en functie van lezen moet tenslotte in de eerste plaats tot doel hebben, inzicht te bieden in het leesproces. Wat gebeurt er tijdens het lezen? Wat zijn de opbrengsten van het lezen van (literaire) verhalen? Welke veronderstelde effecten blijven overeind na wetenschappelijke toetsing? Als we meer weten over wat lezen oplevert en op welke manier, kunnen we vervolgens proberen te kijken hoe we die effecten kunnen meten in de praktijk (door onderwijsmethoden en interventies) en onder welke voorwaarden ze zich voordoen.

Laten we beginnen met de 'grootse visies' (p. 16 en 225) op de functies van (literair) lezen die in het eerste deel van de bundel aan bod komen. Die blijken niet altijd meteen duidelijk, nogal uiteenlopend en jammer genoeg niet altijd even overtuigend. Een greep wat lezen volgens de bundel vermag of zou vermogen: het draagt bij aan de ontwikkeling van cognitieve vaardigheden zoals het zich verplaatsen in een ander, het vergroot de woordenschat, beïnvloedt ons gedrag op de werkvloer, het leert ons om te gaan met onze sterfelijkheid, en kan onze attitude en overtuiging over een bepaald onderwerp veranderen. Overigens kan lezen hier al dan niet betrekking hebben op literatuur: vandaar dat 'literair' waarschijnlijk tussen haakjes staat. Zo gaat het in de bijdrage van Joan Peskin om kinderboeken met plaatjes die werden voorgelezen onder twee verschillende condities: impliciete of expliciete weergave van wat de personages dachten. Juist die impliciete weergave had effect op de sociale cognitie van kinderen, waarschijnlijk omdat ze hier meer gestimuleerd werden zelf na te denken over de motieven van personages. In het onderzoek van Katrina Fong en Raymond Mar werden helemaal geen teksten gebruikt: deelnemers aan het onderzoek vulden twee vragenlijsten in, waarna de scores met elkaar werden vergeleken. Het gaat dan bijvoorbeeld om een lijst met al dan niet verzonden namen van auteurs die samen een 'levenslange blootstelling aan fictie' (p. 56) moet weergeven en een test voor verbale vaardigheden zoals woordenschat. Mensen die relatief veel in aanraking zijn gekomen met fictie, zo blijkt uit de resultaten, zouden een betere vocabulairebeheersing hebben.

In de bijdragen binnen de onderzoekslijn 'de rol die het literaire karakter van verhalen [...] kan spelen' (p. 16) gaat het wel expliciet om elementen in een tekst die doorgaans als kenmerkend worden beschouwd voor literaire teksten (*foregrounding*). In de bijdrage van Moniek Kuijpers en David Miall wordt bijvoorbeeld gekeken of bepaalde elementen van *foregrounding* in twee korte literaire teksten bij lezers lichamelijke reacties oproepen. Dit is een goed voorbeeld van hoe een gedegen tekstanalyse, door de onderzoekers gecombineerd met de subjectieve ervaring van lezers, kan leiden tot gedetailleerde inzichten over de effecten van een bepaalde tekst.

Censuur en controverses rondom romans als *Lolita* impliceren dat literatuur de geest van de lezer kan beïnvloeden. Onderzoek naar het effect van verhalen op gedrag en attitudes komt in *De stralende lezer* aan bod in twee bijdragen (p. 68 en 175). De veronderstelling is dat fictie het vermogen heeft de lezer mee te voeren naar de fictieve wereld (transportatie), waarbij lezers opgaan in het verhaal (immersie of absorptie) en na lezing van het verhaal tot inzichten kunnen komen en hun opvattingen of attitudes zelfs kunnen veranderen (transformatie). Helaas is juist de bijdrage met de veelbelovende titel 'Hoe boeken mijn leven veranderden! De invloed van fictie op werkgedrag', waarin wordt geprobeerd dat proces van transportatie en transformatie in kaart te brengen in een model, bedroevend slecht geschreven en is het betoog rommelig en soms ronduit zwak. Dat is jammer, zeker omdat de samensteller in de inleiding belooft

dat deze bijdrage juist een mooi voorbeeld zou zijn van hoe ‘Geesteswetenschappelijke interesses gecombineerd met Sociaal Wetenschappelijke onderzoeksmethoden’ zouden kunnen leiden tot nieuwe inzichten (p. 13). Wellicht had het onderzoek van – in dit geval – twee arbeids- en organisatiepsychologen en een neuropsycholoog meer opgeleverd als er een literatuurwetenschapper bij was betrokken.

Hetzelfde geldt, op een andere manier, voor de bijdrage van sociaal psycholoog Sheldon Solomon. In tegenstelling tot de eerder genoemde bijdrage is deze (Engels-talige) tekst van een verfrissende helderheid, met een zeer duidelijke en mede daardoor overtuigende betooglijn. Solomon laat bovendien zien dat wetenschappelijk onderzoek met de nodige humor kan worden gepresenteerd, overigens zonder aan overtuigingskracht te verliezen. Juist in deze bijdrage word je als lezer nieuwsgierig hoe de inzichten over zogenaamde *terror management theory* zich vertalen naar de context van het lezen. Kunnen romans net als (religieuze) overtuigingen als buffer fungeren tegen existentiële angst voor onze sterfelijkheid? Helaas wordt hier in een zeer korte afsluitende alinea slechts een aanzet toe gedaan.

Hoewel de opzet en het doel van *De stralende lezer* bewonderenswaardig zijn en zeker interessante en nieuwe inzichten opleveren in de (mogelijke) functie van lezen, blijkt het geformuleerde doel na lezing te ambitieus. De aansluiting tussen de visies over functies van literatuur (uit deel I) met de praktijk (deel II) is nauwelijks aanwezig. De indruk ontstaat dat het twee gescheiden onderzoeksgebieden betreft, waar in de inleiding wordt gesuggereerd dat ze (direct) in elkaars verlengde liggen en ze daar naar mijn mening ook meerwaarde door zouden krijgen. Zonder de relevantie van de bijdragen uit deze bundel tekort te doen, zou een meer programmatische benadering van de functie van lezen wenselijk zijn. Als bijvoorbeeld het lezen van verhalen een positief effect heeft op sociale cognitie (zoals blijkt uit bijdragen in deel I), dan ligt het voor de hand te onderzoeken of het huidige aanbod in het literatuuronderwijs voldoende aansluit en daarmee bijdraagt aan de cognitieve ontwikkeling van lezers. Zo zou een directe aansluiting bij de praktijk worden gelegd en zou het onderzoek meerwaarde krijgen. Juist in het in de bundel benadrukte huidige klimaat van financiële krapte, waarin de vraag om legitimering van het vakgebied nog pregnanter is en de term valorisatie binnen universiteiten steeds meer gewicht krijgt, ligt hierin een uitgelezen mogelijkheid en taak voor de geesteswetenschappen.

De uitdaging is daarbij om valide meetinstrumenten te ontwikkelen om de veronderstelde effecten van literatuur binnen het literatuuronderwijs te meten. Dat daarvoor een goede samenwerking noodzakelijk is tussen de verschillende disciplines lijkt me evident. Een wederzijdse interesse is echter onvoldoende. Literatuurwetenschappers zijn geen neuropsychologen en organisatiewetenschappers geen tekstanalytici. Juist via intensieve samenwerking kunnen theoretische kennis en inzichten en onderzoeksmethoden uit de verschillende disciplines echter optimaal worden ingezet om te leiden tot nieuwe inzichten in de functies van literatuur. Internationale gezelschappen als IGEL of The Society for Text and Discourse bieden daarbij een noodzakelijk platform. *De stralende lezer* laat zien dat er tijdens het IGEL-congres in 2010 een interessante dialoog tot stand kwam tussen de disciplines; nu is de tijd rijp voor een werkelijk interdisciplinaire samenwerking.

EEFJE CLAASSEN
Rijksuniversiteit Groningen